

धौगामप्रसन्न.

श्रीराम आणि रावण.

(पौगणीक कादंबरी.)

- ॥ आवाल वृद्ध ग्युनायक कीर्ति गाती ॥
॥ ज्याचे अपार गुण कल्पतरूच होती ॥
॥ त्या वणितां किमपि दोष नसे कवीचा ॥
॥ जे चांगले अनुसरल तिथेंच वाचा ॥ १ ॥

(आनंदतनय.)

जगद् शक्येने फार प्रार्थनकाळी शरयुन कीर्ती
कोमल अयोध्या नगरितस्यवेशीय मावसौमदशरथ
गजा राज्य करित अस. त्याच्या राज्यची रचना व
लोक स्थिति स्तुतिपात्र होती. राजमार्ग स्वच्छ व
शोभित होत. त्यावर मंगंधाचे मंडे घालून ते प्रशान्त
देखात. व्यापाराची मोठी चांगली असल्याकारणाने,
अनेक देशांतल लोक अयोध्येत व्यापारकरितां जमत.
खेडणी देण्याकरितां व इतर राजकीय कामासाठीं
आलेल्या मासंत राजांची शहरांत फार दाटी असे. इंद्र-
लोकांतल विमानाप्रमाणें मोटमोठे महाल व वाडे
आकाशाशीं स्पर्धा करित आहेत. असे दिसे. निकडे
निकडे शांतता होती. अन्यायाचें व अव्यवस्थेचें सर्व
राज्यांत नांवही ऐकूं येत नव्हतें. राजा, पुत्राप्रमाणें

प्रजेचें पालन करी. प्रजा, म्हराजभक्त, स्वदेशाभिमानी, मन्मार्गवर्ती व वेदपारंगत ब्राह्मणांस अत्यंत मन्मान देत असे. सर्व लोक मौढ्यानंदांत व ईश्वराचें भजन-पूजन करण्यांत काळ कंटीत. ते उदार, कृतज्ञ, दीर्घायुषी व संतर्ता-संपत्ति-संपन्न होते. जिकडे तिकडे मोन्य चा भूय निघत होता. दाग्ध्य कशाला क्षणतात, हेंही कित्येकाम माहीत नव्हतें.

दशरथ राजाचें सर्व मन्य सशक्त, वीरश्रीयुक्त, समयज्ञ, स्वकार्यदक्ष, स्वामिमेवातत्पर, विश्वासुक व युद्ध कलाप्रवीण होते. शत्रुपासून स्वराज्यास अपाय होऊं नये व प्रजेचें सुसंरक्षण व्हावें, एतदर्थ शहरासभोवार मजबूत किल्ले बांधित होते. त्यांवर चांगल्या व्यवस्थेनें उल्लाट यंत्राची (तोफा) रचना केली होती. दशरथ राजा राजप्रजाहितांत फार दक्ष, न्यायी, समंजस व पोक्तविचारी होता. तो मनमविचारप्रकृतीनें चांगला होता. त्यांचे अष्टप्रधान विज्ञान, धर्मसंपन्न, स्वकार्यतत्पर, परहितदक्ष, चतुर, विवेकी, सहसाद्विचारी व न्यायी होते. कोणीच खालिपट, दृष्ट किंवा मिथ्याभाषणी नव्हता. भांडागार विपुल संपत्तीनें भरलेले होते.

कुलगुरु वसिष्ठाने दशरथ फारच मन्मान देई. राजाचा कोणताच शत्रु नव्हता. यामुळे प्रजाहिताकडे, दानधर्मकडे व परमेश्वरप्राप्त्यर्थ अनेक साधक्य करण्यांत तो सदैव निरग्न होता. दशरथाच्या कांसल्या, सुमित्रा व कैकयी अशा तीन पट्टराण्या होत्या. त्याला मरी सर्व मुखें अनुकूल होती, तरी पोटी पुत्रसंतान

नमल्याकणांनै तो फार चिंतामस्त असे. निर्जल मरु-
वरापासून जसा तृप्तताम मुळीच उपयोग होत नाही.
त्याप्रमाणे पुनाम नरकांतून आपले तागण करण्यास
पुत्रसंतान नमल्यामुळे तो नेहमी औदार्यामिन्याने वेग-
लेला व मित्रमन दिसे. आणि त्यावेळीं सर्व लोकही
उपाया पुत्र नाही तो प्रतिष्ठाहान. अयोग्य व शून्या
प्रमाणे समजत. दशरथांनै पुत्रप्राप्त्यर्थे पुष्कळ दान,
धर्म, उपास व तपाचरण केले; परंतु व्यर्थ. आपल्या
अशा मरुत व्हावा, आपणाम पुत्र व्हावा, आपल्या
बल मोठ्या कीर्तीचा विस्तार व्हावा; आणि महज स्वर्गादि
सुखप्राप्ति व्हावा. असे मनंत आणून राजान मोठ्या
धाट्याने व यथाविधि अश्रुमय केला. नंतर अंग-
देशीय ऋष्यशृंग मुनवचनाम मान देऊन दशरथांनै
पुत्रकामेष्टाही केली. त्यावेळीं विष्णु व ब्रह्मा प्रभृति
सर्व देव अदृश्यरूपानें तेथें आले होते.

त्या काळां ब्रह्मदेवानें विष्णुस मांगितले " माझ्या
वरप्रदानांत राक्षसराज रावण अत्यंत उन्मत्त झाला
आहे. तो सर्व लोकांस फार फार दुःख देत असतो.
पृथ्वीवरील धर्ममोदेचा त्यानें उच्छेद मांडिला. इंद्रपद-
ध्यानें अर्शा त्याची उत्कटेच्छा दिसेत. माझ्या वर-
प्रदानमुळे देव कहून त्याचा वध होणार नाही. एतदर्थ
तूं दशरथाच्या तेंव्ही स्त्रियांच्या उदरीं मनुष्यरूपांनै
अवतरशील, तर रावणाचा महज लीलेनें नाश
करशील. तुला महाय व्हाव ह्याकरीतां माझ्या आज्ञेनें
बहुतेक देवत, वानर, गंस व नळनीळादि रूपांनै
पृथीवर अवतरल्या आहेत. तूं इतकी कृपा करशील

तर दशरथाचा हेतु सफल होऊन रावणाचा मंहार होईल; आणि देव व मानवही संकटांतून मुक्त होतील. "

विष्णूने ब्रह्मदेवाच्या विनंतीचा अंगिकार केला. तितक्यांत यज्ञकुंडांतून दिव्यदेही व वस्त्रभूषण भूषण परिशोभित असा एक अलौकिक पुरुष उत्पन्न झाला. त्याच्या सुंदर हस्तांत अमृतमददय क्षीराचा एक कलश होता. तो त्याने दशरथ राजास देऊन सांगितले " राजा, तुझ्या मुख्य तीन स्त्रियांम ही क्षीर दे म्हणजे तुला पुत्रनतती होईल. "

दशरथाने त्या दिव्यपुरुषास सप्रसन्नमाने वंदन करून कलश घेतला. इतक्यांत तो दिव्य पुरुष अंतर्हित झाला.

यज्ञसमारंभाम एक वर्ष झाल्यानेतर चैत्र शुद्ध ९, स कामलयेच्या उदरी श्रीराम अवतरले. दुसरे दिवशी कैकेयीस भरत आणि सुमित्रेस लक्ष्मण व शत्रुघ्न असे तीन पुत्र झाले. तेव्हां अयोध्या नगरी आनंदातिशयाने गजबज लागली. दशरथाच्या व त्याच्या स्त्रियांच्या आनंदसागरास तर सीमाच गहिली नाही. गंधर्व, गायन करू लागले. अप्सरांनी नृत्य आरंभिले. देवता दंडुभि वाजवू लागल्या. आकाशांतून पृष्पवृष्टि होऊ लागली. दशरथाने अयोध्या नगरी श्रृंगारिली. हत्ती-वरून शंकरा वांटली. पुष्कळच दान धर्म केला; आणि समारंभाने मुलांचा जातकर्मसंस्कार केला.

चाव्हा मुकुमार दिवसेंदिवस वाढू लागले. तेव्हां तर मातापितरांच्या अत्यानंदाम सीमाच नाहीशी होत चालली. पुत्रांच्या बाललीला पाहून ती आपणांस धन्यता मानू लागली. लहानपणापासूनच श्रीरामावर

लक्ष्मण अतिशय प्रीति करी. भरताचें व शत्रुघ्नाचें-
ही फार सम्यक्त्व होतें. मार्गश, ते चांथे बंधु परम्परांशीं
बंधुप्रीतीनें वागत.

एकदां दशरथ राजा पुत्रांच्या विवाहविचारंत
होता. तितक्यांत 'विश्वामित्र ऋषी भेटाची इच्छा
करीत आहे' असें द्वारपाळानें येउन राजास मागतांच
तो वसिष्ठादि महाजनांसह विश्वामित्रास सादर व
प्रेमपूर्वक भेटला. परम्परांचें क्षेम कुशल झाल्यानंतर
दशरथ म्हणाला. "विश्वामित्र ऋषी, आपल्या दर्शनानें
मला फार आनंद झाला. माझे पूर्वपुण्य सचल म्हणून
हे पाय माझ्या घरी लागून माझे जे वन साफल्य झालें.
आपण आपल्या तपसामर्थ्यानें राजर्षीचे ब्रम्हर्षि झालां.
आपण त्रैलोक्यांत धन्य आहां. मरगेवर आज माझा
देश व गृह परम पवित्र झालें. आपली जी इच्छा असेल
ती निवेदन करा. दामानुदामसेवेत सादर मिद्ध आहे. "

विश्वामित्रानें मागितलें "राजा, तूं इक्ष्वाकुवंशोत्पन्न.
तशांत वसिष्ठ मुनीचा पट्टशिष्य. तूं आपल्या वचनास
ऋषी दळणार नाहीस हें मी पूर्णपणें जाणतां. अमो. मी
दीक्षा घेउन ज्या ज्या यज्ञास आरंभकारितां. त्यास मार्गच
व सुबाहु ह्या नांवांचे दुष्ट राक्षस प्रत्येक वेळीं असंगळ
व अपवित्र पदार्थ टाकून विघ्न आणितान. यज्ञवेदी दू-
षित झाली कीं. माझा निरुत्साह होतो; आणि तें स्थळ
माझून दुमरीकडे जावें लागतें. मी त्या दुर्मतीस शाप देऊ-
न भस्म करण्यास समर्थ आहे; परंतु यज्ञप्रसंगी शास्त्र-
मर्यादेचें उलंघन करणें अयोग्य. इतक्याकरितांच मी
आजपर्यंत त्या पापमूर्तीकडे अलक्ष्य केलें; परंतु आतां

त्या प. पिशांच्या त्रामदायक कर्मांम मीमात्र राहिली नाही. राजा, तू श्रीगामाम यज्ञमंशणार्थ देशील तर मी फार आभारी होईन. यज्ञममार्गमि फार तर दहा दिवस लागतील. तुला पुत्रवियोगजन्य दुःख फार दिवस सारून कर्णव लागेल. असा अर्थ नाही. श्रीगामाचा शौर्यसौंदर्य प्रभाव मला महीत आहे. तुझ्यासारख्या सृष्टी गामाम मी फार सांगावयाचे नकोच. "

हे राजा, तुम्हालाच दशरथ राजास आज आपल्या वर असा अर्थ येऊन असा भासतो. मी तेने त्याचे अंग कापून घेतले आहे व दुःखनिशयाने तो मूर्छित पडला त्याची मूर्च्छा गेल्यानंतर तो पुनः मावय जाऊ व जीनते होणाला. " कृपिगज, माझ्या श्रीगामाम अद्याप पंधर वर्षे आली नाहीत; आणि अशा कोणच्या राजमांच संहार करवयस त्यास सांगता. तो सधुसार चाव भयकर राजमाचा नाश कसा करील. आपली इच्छा असेल तर, मी एक अतोहिणी भेता देऊन यज्ञमंशणाम येता; परंतु कृपाकरून श्रीगामाम नेऊ नका. आणि त्याला न्यावेच असा दुःसंग्रह असेल तर त्याच्या बरोबर मीही येतो. "

विश्वामित्र शांततेने म्हणाला "राजा, पुलस्त्य मृत्नीचा पुत्र जो विश्रवा त्याचा पत्र रावण, ब्रह्मदेवाच्या वरप्रमदाने फार माजला आहे. तो त्रैलोक्यपीडक रावण आणि त्याचे अगणित अनुचर माझ्या यज्ञकर्मात विघ्न आणितात. त्यांत मारीच आणि सुबाहु ह्यांच्या अनिवार दुःस्वार्थे मी फार त्रासलों; आणि त्याच त्रासामुळे येथे

आलों आहे. तूं आवलें वचन मनांत आण आणि श्रीरामास मजबरोबर पाठीव. मी त्याचें कल्याण करीन.

दशरथानें स्वमनाशीच पुष्कळ विचार केला. तो दीनानामग्या ऋषीकंडे पाहून ह्मणला " अशा प्रबल पराक्रमा व मायावी रक्षमाबरोबर युद्ध करून माझ्या श्रीरामाचें कामें रक्षण होईल. मजवर कृपा करा; आणि मला तुम्ही श्रीराम दान द्या. "

विश्वामित्रास फार वेडे वाटले. आपण इतक्या अग्रहानें मागितलें तरी दशरथाचा माय मोह मटत नाही. असें पाहून विश्वामित्रा ह्मणाला " तें वचनभंग होणें पडणें नाहीं अशा मला मन पूर्वेक आशा होती. असो तडी इच्छा. मी जसा आलों तसाच जाईन. तूं मुला रहा ह्मणजे आहे. "

प्रचंड कौपी विश्वामित्र बेलता बेलता उठून जाऊ लागला. तेव्हां वामिष्ठानें दशरथानें मागितलें " तूं इक्ष्वाकुलोत्पन्न राजा आहेस. तड्यानाग्या न्यायी व धर्मान्ना राजा जगाय विव्हा. जो पुरुष वचन देउन किंवा प्रज्ञा करून निचा भंग करितो, त्याचें दान, धर्म, तप व व्रत व्यर्थ जेत. असें मी तुला कित्येक वेळां मागितलें असेल. तूं पुत्रप्रेमानें परिबद्ध झालास ह्मणून तें तुझ्या लक्षांत येवो अथवा न येवो, मी ह्द विश्वामानें मागतों. श्रीराम इन्द्रास्त्रविद्याविशारद असो किंवा नमो; परंतु विश्वामित्राच्या यज्ञाचें संरक्षण करील ह्मणत अगदी मंशय नाही. तपविद्या धर्मबलांत आज विश्वामित्राच्या बरोबरीचा कोणीच नाही. त्याला बाईट वाटूं देणें किंवा त्वेष आणणें तुला अनुचित.

विश्वामित्रासु सर्व शस्त्रास्त्रविद्या चांगली अवगत आहे; आणि नवीन शस्त्रे उत्पन्न करण्याचीही त्याच्या भर्गी अद्भुत शक्ति आहे. तो एका क्षणांत सर्व दृष्ट निशाचरांचा मंहार करील; परंतु केवळ तसें हित व्हावें एतदर्थ तो तुमकडे आला. तूं मोहाचा त्याग कर आणि श्रीरामास विश्वामित्राच्या स्वार्थान कर. "

वसिष्ठाचें निम्नृही व दूरदर्शी भाषण ऐकून राजाचा परिताप नाहीसा झाला; आणि विश्वामित्रावरही त्याचा दृढ विश्वास बसला. त्यानें श्रीराम व लक्ष्मण ह्यांस आशिर्वाद देउन प्रसन्नमनांनें व शान्त अंतःकरणानें विश्वामित्राच्या स्वार्थान केलें.

विश्वामित्र अत्यंतदर्शित झाला व श्रीराम-लक्ष्मणास येउन निघाला. जातां जातां त्यानें त्यांस बला व अतिबला ह्या विषयांचा मंत्ररूपानें उपदेश केला. तेव्हां ते दोघे बंधु मृगयासंगे तेजस्वी दिवु लागले. त्यांस मार्गांतल श्रमानें मुळीच दुःख आले नाही. पहिल्या दिवशी ते त्रिवर्ग शरयु नदीच्या कांठीच राहिले. दुसरे दिवशी कामदेवाच्या आश्रमी राहून तिसरे दिवशी ते एका निविड वनांत येउन पोचले. वारेंत श्रीराम व लक्ष्मण विश्वामित्राची श्रद्धा-भक्तीनें सेवा करीत. ते त्यांस अनेक वृत्तांत विचारीत व अपूर्व चित्रविचित्र शोभा पहात भयंकर जंगलांत आल्यावर त्यांस फार आश्चर्य दिमलें. तेव्हां श्रीरामानें विश्वामित्रास विचारिलें 'काय हें भयानक निविड वन!' विश्वामित्रानें सांगितलें "श्रीरामा, येथें पूर्वी मलद व करुण ह्या नांवाचे दोन समृद्धिमान देश होते; ते

मार्गच-माता-ताटिका हिनें उजाड पाडिले. ती येथून जवळच रहाते. तिला दहामहम्र हत्तीचें बळ आहे. तुझ्या शिव य तिचा नाश कोणाच्याच हातून होणार नाही. तुला ममयी शंका वाटेच की, आपण ख्राहच्या कशा करूं? परंतु तुझी ही आशंका निरर्थक आहे. कारण, प्रजापक्षणार्थ कोणतेही काम करण्यास राजास किंवा राजकुमारास अगदी दोष लागत नाही. पूर्वा भृगूच्या ख्रास विष्णूने व विंगचनकन्येस इंद्रानेही मारिले होते. असें असूनही जर तुझ्या मनाचें समाधान होत नसेल, तर पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे परशुरामास स्वमातेचा वध केला, परंतु परशुरामास मुळाचें दोष लागला नाही. हा विचार लक्षांत आण व माझ्या आज्ञेप्रमाणे तुझ्या राक्षसीचा निःशक वध कर. "

" आपली आज्ञा शिरमावेद्य करा, असें आत्म्यास पित्यानें निःसृत सांगितले आहे. तशांत गोत्राक्षणगक्षण व स्वदेशहित करणे हा आमचा धर्मच आहे. ती दुष्ट राक्षसी पुढे तरी येऊद्या. मी तिचा पहिल्याच मपाळ्यास वध करितों " असें सांगत श्रीरामानें गगन-मंडल परिकल्पित करणारा परम भयंकर धनुष्यटणत्कार केला. त्याचगेवर दशादिशांचा धर्कांप झाला. जंगलांतले पशुपक्षादि श्रापदांची गाळण झाली. आणि कोशोन्मत्त व परम भयानकस्वरुप ताटिका ही अकाल विकलाळ ओगडत तेथें आली. तेव्हां लक्ष्मण क्षणाला " श्रीरामा, ही मायावी राक्षसी मनकंडेच येत आहे, ह्या अवलेस टार मारणें अनुचित. मी ! हें नाक व कान कपून हिला निर्वीर्य करितों. "

वितरणांत ताटिका श्रीरामाच्या अंगावर धांवली. तिच्या दारुण किकळण्यानी भुंकण्याचा भाम होऊ लागला. मेघमलेप्रमाणे क्षणांत तिने आपला देह विस्तीर्ण केला. ती श्रीराम, लक्ष्मण व विश्वामित्र यांवर अजस्त शिलांचा वर्षाव करू लागली; परंतु श्रीरामाने चपळता करून एक बाण सोडताच शिव वर्षातला परिहार व ताटिकेच्या दोन्ही हस्ताने एकदमच उद्देन भागे. लक्ष्मणानेही तिचे नाक व कान कापले. दोघांही बंधूंचे शौर्य, धैर्य, पराक्रम, चपळता व युद्धनैपुण्य पाहून विश्वामित्रास फार अनंद झाला. त्याने त्यांस आशिर्वाद दिला; आणि मांगितले “सायंकाळीं राक्षस बलवत्तर होनात. आतां विदेव करू नका. निशाचरीला मत्वर दारू मारा.”

श्रीरामाने तत्क्षणांचे शत्रूवर्था क्रियेचा अनुभव पहणवाकरितां आकाशांत एक बाण सोडिला त्यामार्गाने ताटिका इहलोकाला त्याग करून शत्रूत भूमीवर पडली तेव्हां विश्वामित्र श्रीराम लक्ष्मणाम धन्यता देऊ लागला. आणि आकाशांतून मुग्ध समनांचा देवादिकांनी श्रीराम लक्ष्मणावर वर्षाव केला.

निविड वनांतून दुमरे दिशेी ने निघावे. मार्गाने विश्वामित्राने श्रीराम लक्ष्मणाम ब्रह्मसूत्र, पिन कासूत्र, नारायणसूत्र इत्यदि पुष्कळ अस्त्रांची व कामुदकी, गदा इत्यदि शस्त्रांची विद्या शिकविली. नंतर ते वन-शोभा पहात व पुष्कळ मनोरम वृत्तांत श्रवण करीत सिद्धाश्रमी आले. त्या आश्रमांतील तापसी जनानी

त्यांचा चांगला गौरव केला. त्याचें मन शांत झालें. "श्रीराम लक्ष्मणास ऋषिराजानें आणिलें, आतां आपलें यज्ञकर्म निविघ्न मिद्ध होतें." असें मनांत गंतांच त्यांचीं मुक्तकमलें प्रफुल्लीत दिसूं लागलीं. आणि अशा प्रकारच्या अनेक आनंदलहरी त्यांच्या मनांत उचें-
बळत आहत तोंच श्रीराम विश्वामित्रास झणाला "महामुनि, आपण आतांच यज्ञदीक्षा घ्या. समयी मारीच प्रभूति दष्ट रात्रिचर आले तरी आम्हीं त्यांचा क्षणान्ति निःपात करूं."

विश्वामित्रानें त्याच दिवशीं यज्ञदीक्षा घेऊन मौन्यव्रत धरिलें. तेव्हां मिद्धाश्रमांतील मुनिजनानीं श्रीराम-लक्ष्मणास सांगितलें की, "आतां पांमन सहा दिवस आपले गुरुवर्य बोलणार नाहीत. तुम्हीं सावधपणानें रहा व तपावनाचें रक्षण करा."

पांच दिवस तेथें कांहीं गडबड नव्हती; परंतु सहावे दिवशीं उत्पान चिन्हें होऊं लागलीं; आणि लोंकरच कित्येक राक्षस आले. ते यज्ञेवर्दीवरील दर्भाची भव्य वस्थ्या करूं लागले. आकाशांत घनघोर शब्द होऊं लागला. रक्तवृष्टीस प्रारंभ झाला. मारीच आणि सुबाहु दृष्टीस पडले. त्याबरोबर श्रीरामानें मानवास्त्रप्रयोग करून मारीचास समुद्रकांठीं झुगारून दिलें व आग्नेयास्त्रानें सुबाहुस तेथच्यातेंथेंच गतप्रण केलें.

यथसांग यज्ञक्रिया करून विश्वामित्र कृतार्थ झाला. नंतर श्रीराम-लक्ष्मणास बरोबर घेऊन तो मिथिल्य नगरीस गेला. कारण, जनक राजानें त्याला यज्ञसमारंभास अत्याग्रहांन निमंत्रण दिलें होतें. आणि यज्ञानंतर

तो जानकी नामक प्रियकन्येचें स्वयंवरही करणार होता. आपण श्रीगाम-लक्ष्मणाम बरोबर घेऊन मिथिलेस गेलों तर दोन्ही कार्यभाग माघर्तील. असा त्याचा उद्देश होता. तो आपल्याबरोबर कित्येक ऋषी, मुनी व तापमजन घेऊन मिद्धाश्रमांतून निघाला आणि शोण व गंगानदीतीरांची शोभा पहात स्नान तर्पणादि अनेक रीतक्या करीत व प्रत्येक तीर्थाचें, नदीचें, शनोपवनाचें व धर्मक्षेत्राचें महात्म्य व वृत्तांत मगन विशाला नगरीत येऊन पोचला. तेथें दृष्ट्वाकु वंशीय सुमति राजा राज्य करीत होता. त्यानें विश्वामित्र प्रभूतिचा स्मरणानें गौरव केल्या दुसरे दिवशीं श्रीगाम लक्ष्मणामह मिथिलेंत आला. तेथील एका ज्ञाणीश्रमाचें वाग्ण श्रीगामानें विश्वामित्राम विचारिलें. तेव्हां ऋषयः म्हणाले " श्रीगामा, ह्या आश्रमांत पूर्वी अहिल्यापति गौतममुनि तपश्चर्या करीत असे. एकदां गौतम आश्रमांत नाहीं अशी संधि पाहून इंद्र, गौतम-तेषानें तेथें आला व अहिल्येस मांगूं लागला की, ज्या पुरुषाम भोगेच्छा झाली, तो शास्त्रात सांगितलेल्या ऋतु-कालाची वाट पहात बसत न. ही मला आता तुझ्या समा-गमाची इच्छा आहे. "

अहिल्येनें इंद्रास ओळखिलें; परंतु दिव्य पुरुषासीं समागम करण्याच्या दुष्टेच्छेनें तिनें इंद्राचें मांगणें मान्य करून नंतर इंद्रास सांगितलें की, "आज मी कृतार्थ झालें. आतां तू आश्रमांतून जाशील तर बरें." अहिल्ये-च्या वचनानास मान देऊन इंद्र निघाला, तांच गौतम स्नान करून समिधा कश, पुष्पादि घेऊन आला. त्यांनीं

परम्पराम पहातांच इंद्राची मुखश्री कोमेजली. अंतर्ज्ञानाने गौतमाम इंद्राचे निच कर्म समजले. तेव्हा त्याच्या दुराचरणाने गौतमाम फार खेद झाला व त्वेषही आला. त्याने क्रोधाच्या अपात्र्यांत इंद्रास, " महत्त्व भगांकित होशील " व स्वस्त्रीस, " शिला होशील " असा शाप दिला आणि तो स्वतः निःसंग होऊन हिमालयांत तपश्चर्या करित बसला. श्रीरामा, तुम्ही इच्छा असत तर आपण आश्रमांत जाऊ व शिला होऊन पदलेल्या अहिल्येस पाहू. "

ते आश्रमांत गेले. श्रीरामाच्या चरणरजाने अहिल्येचा उद्धार होऊन, ती पूर्ववत देवांगना झाली. तेव्हा श्रीराम लक्ष्मणाने तिला वंदन केले. अहिल्येने सर्वांचा अनिश्चय मत्कार अत्यानंदाने केला. आपला आश्रम श्रीरामपदरजाने पवित्र झाला व अहिल्या शापनिर्मुक्त झाली. असे समजतांच, गौतमही तेथे आला व त्याने अहिल्येचा पुनः स्वीकार केला.

विश्वामित्र येत आहे. असे जनकाम समजतांच तो त्यास मामोरा गेल्या आणि महान मन्मानाने व आदरा-निश्चयाने त्याने त्यास यज्ञमंडपा आणिले. श्रीराम-लक्ष्मणाम पाहतांच जनकाच्या नेत्री आनंदाश्रु आले. त्याने प्रेमवात्मल्याने विश्वामित्रास ' हे कोण ' असा प्रश्न केला. तेव्हा विश्वामित्राने त्याचे सविस्तर चरित्र सांगितले. ते ऐकून जनक हर्षभरित झाला आणि प्रसन्नमनाने त्याची प्रशंसा करू लागला.

यज्ञ-समारंभ-दर्शनेच्छेने व जानकीच्या लालसेने

अनेक ऋषि, मुनि, ब्राह्मण व मामंदादिक कित्येक गते एकत्र जमले होते. निकडे निकडे लोकांची गर्दी उमळली होती. जो तो स्वयंवरमंडपांत जानकी आपल्यास कशी मिळेल? ह्या विचारांत होता. इतक्यांत जनकाने आपल्याकडे वंशपरंपरागत आलेले मदाशिवाचे पिनाक धनुष्य आणवून सभेंत ठेविले आणि सांगितले " जो वार पुरुष ह्या धनुष्यास दोगी चढवेल, त्यास जानकी द्यावा. अर्धा मंडी प्रतिज्ञा आहे. "

शेकडो राजपुत्र जानकीच्या आशेने उठून धनुष्याजवळ गेले. त्यानी आपली सर्व शक्ति खच केली; परंतु काहीच उपयोग झाला नाही. त्याचा भर सभेंत अपमान होऊन त्यास खाली मान करावी लागली. तेव्हां जनक क्रोधाने ह्मणाला " धनुष्यास दोगी चढविणं दुर्घट राहिले. पण तें कोणी उचलण्यासही समर्थ नही. आज सर्व लोक निर्वाय झाले काय. "

अगें भादण एकतांच लक्ष्मणाचे नेत्र आरक्त झाले. ओठ स्पृग्ण पावूं लागले. भृकृटी वक्र झाल्या आणि संतप्ताने तो आरक्त झाला. परंतु श्रीरामाच्या भीतीने तो बगच वेळ शांत होता. शेवटी त्याच्याने रहावना. तेव्हां त्याने सांगितले " श्रीरामा, तूं आज्ञा दर्शाल तर मी आतांच या धनुष्याचा चुगडा करून टाकिते. "

इतक्यांत विश्वामित्राने श्रीरामास उठण्याची सूचना केली. तेव्हां श्रीराम धनुष्यापाशी गेला आणि त्याने सहज त्यास दोगी चढविली. जानकीने श्रीरामाच्या कंठांत वरमाला समर्पण केली. जनकास अत्यानंद झाला. श्रीरामाने अद्भुत व अतर्कित कृत्य

केले. असे द्यगुन सकल लोक धन्यता देऊं लागले. जनकाने दशरथाम निमंत्रण पाठवून आणविले. तेव्हा श्रीगाम-लक्ष्मणाचा अलौकिक प्रभाव पहाताच ताहा आनंदभरित आला. जनकाने मोठ्या थाटमाटांने विवाहसमारंभ केला. श्रीगामाम जानकी व लक्ष्मणाम उर्मिला नामक त्याचाच एक कन्या होता. ती दिली आणि त्याच्या बंधूच्या मांडवी व श्रुतकीर्ति नामक दोन कन्या होत्या. त्या अनुक्रमे भरत व शत्रुघ्न ह्यांस दिल्या.

विवाहेत्मव यथाविधि ममाम होताच विश्वामित्र तपाम हिमालयांत गेला. दशरथही गाम लक्ष्मणामह जनकाची परवानगी घेऊन स्वर्ग्यांत यावयाम निवल्या. जनकाने चाव्ही जामातांस पुष्कळ मौल्यवान वस्तु व दाम दामी आदण दिल्या. जानकी प्रभृति चाव्ही कन्या स्वर्गुगृही निवाल्या. तेव्हा त्यांच्या मातांनी " तर्ही गुरुजनांची सेवा करा. पर्तीने एखादे वेळीं अपमान केला तरी, विरुद्धवृत्ति होऊं नका. परिजनांशी चातुर्याने वागा आणि किर्ताही अभ्युदय आला तरी, निर्गावमानी रहा." इत्यादि सदुपदेश केला.

दशरथ अयोध्येत येत असतांना त्याची व क्षत्रियांतक परशुरामाची वाटेत भेट आली. तेव्हा परशुरामाने, " शिवधनु कोणी भोगले? " हाच पहिला प्रश्न केला. श्रीगामाने " मी " असे उत्तर देताच, परस्परांत पुष्कळ स्पर्धेची व अभिमानाची भाषणे होऊन श्रीरामाने त्याम निर्वीर्य व पुण्यराहित केले. तेव्हा तो महेंद्राचली गेला.

अयोध्येतील लोकांस दशरथ राजा सहकुटुंब
सहसागर येत आहे. असे समजतांच त्यांनी गुड्या,
नोमणे, ध्वज, पताका वगैरे लावून शहर गृंगारिते,
तिहडे तिहडे संगठ गाते गाण्यास प्रारंभ झाला,
मनाची मुक्कामेडे प्रसुद्ध झाली; आणि जो तो वगै-
रे परमात्म्यावर करू लागला.

काही दिवसांनी भग्न व शत्रुघ्न मातुलगृही गेले.
श्रीराम पित्याच्या अनुमतीने राजकीय काम पाहू
लागला. त्याने मदाचरण व न्याय करण्याची उत्तम
पद्धत पाहून प्रतापन व मंत्रा वगैरे प्रसन्न होऊं
लागले. दशरथाच्या चाव्ही मन्त्रांचे श्रीरामा-
वर सर्वांचो अनुकूल प्रीति असे. आणि त्याची कीर्ति-
हा देशांतरी परिप्रसृत होऊं लागली. श्रीरामाचे
सीतेवर प्रेम असे. सीताही श्रीरामाचे सद्गुण व
स्वरूपसंपन्नता पाहून त्यावर स्वप्राणापेक्षां विशेष
प्रीति करी. श्रीरामाचे पंचगवे वर्षी लग्न
झाले. त्यानंतर सीता रामाची जोडी बाग वेंपपर्यंत
मोठ्याविल्ल्यामांत निमग्न होता. श्रीराम शान्त, मनमि-
ळाउ, मनीष्य, पंक्त, विनयी, दयाळु, न्यायी
विनयी, परोपकारी, मितभाषी, सत्यप्रिय, गंभीर,
व शौर्य-धैर्य-संपन्न होता. तो सद्गुणामाग्या सुंदर,
बृहस्पतिप्रमाणे बुद्धिमान, इंद्रपेक्षाही पराक्रमी आजानु
बाहु, आणि अश्वविद्येत व व्यूहचनेत कुशळ होता.

श्रीराम सर्व सद्गुणपरिपूर्ण आहे. तो राजा
होईल तर चांगले, असें सर्व प्रजेस वाटत होतें. आणि
दशरथाच्याही मनांत तशीच उत्कंठा होती, एवढून

त्यानें स्वाभिप्राय मंत्रीजनांस कळवून त्यांच्या संमतीनेच श्रीरामास यौवराज्याभिषेक करण्याची मिद्धता करून सर्व जनांस सांगितलें. "आजपर्यंत मी ह्या राज्याचें पूर्वजांनीं घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें यथान्याय व यथाशक्ति परिपालन केलें. माझ्या प्रजेचें हित करण्यांतच माझें शरीर वृद्धावस्थेस पोचलें. वृद्धावस्थेंत मन व इंद्रिये बहुधा अवश होतात. प्रभावशक्तिही कमी होते. पुष्कळ दिवस राज्यभार अंगावर घेऊन मी यत्नांस आहें, असें झटलें तरी चालेल. आतां सर्व राज्यभार श्रीरामाकडे देऊन माझ्या अशक्त झालेल्या शरीराम कांहीं दिवस विश्रांति घ्यावी. असा माझा उद्देश आहे. श्रीरामाचें मौजन्य, पराक्रम, वगैरे सर्व सद्गुण तुमच्या दृष्टीस इतक्या दिवसांत पुष्कळ वेळ पडले असतील. त्याविषयीं पाल्हाळ करवा असा माझा विचार नाही. एतदर्थ श्रीरामास यौवराज्याभिषेक करण्यास तुम्ही सर्व सभ्य जन संमति द्याल. अशी मी आशा करितों. श्रीराम त्रैलोक्यभार घेण्यास समर्थ आहे. उदर्याक पृथ्वी नक्षत्रावरच त्यास राज्याभिषेक करवा असा माझा विचार आहे. "

सर्व सभामंडांनीं दशरथाच्या वचनाचा स्वीकार केला. तेव्हां दशरथ पुनः झणाला "मला तुमच्या या सांगण्याचा संशय दिसतो. झणून मी पुनः विचारितों की. मी धर्मन्यायानें पृथ्वीचें पालन करीत असून श्रीरामास यौवराज्याभिषेक व्हावा, अशी तुम्हांस कां इच्छा झाली? "

“ आपणापेशां किंवा आपल्या सर्व पूर्वजापेशां श्रीराम अतिशय गुणवान आहे. तो दयाळू, विनयी, नितेन्द्रिय, स्वर्गप्रिय व लोकप्रिय आहे. इतक्याकरितांच त्याच्या राज्याभिषेकाची आम्ही इच्छा केली.” असेंच बहुतेक मध्य जनांनी निमृहेनें मागितलें. तेव्हां उदयीक श्रीरामास राज्याभिषेक करावा, असा दशरथांनै निश्चय व सिद्धताही केली.

हें वर्तमान कैकयीच्या मंथरा नामक दुष्ट व नीच दार्यास समजतांच तिचा संताप झाला. तिनें भलभलेंत विचार कैकयीच्या मनांत भग्वून दिले. तेव्हां तिचे मन फिरलें व ‘ श्रीरामास राज्याभिषेक होऊं द्यावयाचा नाही ’ असा संकेत ठराविला. इतक्यांत दशरथ तेथें आला; आणि कैकयीची क्रोधमंतस मुद्रा पहातांच आश्चर्यचकित झाला. त्यानें कामी पुरुषाप्रमाणें तिची पुष्कळ विनवणी केली, तरी ती बराच वेळ एक शब्दही बोलना. न जाणो आपण फारच हट्ट धरला, तर आपला कार्यभाग साधणार नाही असें तिला वाटलें. तेव्हां तिनें दशरथास पूर्वदत्त वरप्रदानाची स्मृति देऊन मागितलें “ मला वचन दिल्याप्रमाणें उदयीक श्रीरामास चौदा वर्षे वनवामास पाठवा व भरतास राज्याभिषेक करा; नाहीतर मी प्राण देईन.”

कैकयीची दारुण वाणी दशरथाच्या हृदयांत वज्राप्रमाणें प्रोचली. त्याला शुद्धि नाहीशी झाली आणि आपण आज संकटसमुद्रांत बुडालों, असाही त्याचा हट्ट निश्चय झाला. त्यानें कैकयीचे पुष्कळ आर्जव केलें. आपल्या दैवास व कैकयीच्या कर्मास अतिशय दोष

दिला. त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें त्यानें परम नम्रतेनें व दीनतापूर्वक कैकयीस पुष्कळ सांगितलें; परंतु नीच, स्वार्थी व कपटी मंथरेच्या मायाजालानें ती अगदीं अविचारी झाली. ती दशरथाचें कोणतंच भाषण मनांत आणीना. आपले मने प्रयत्न फुकट चालले, असें पाहून दशरथानें फारच विलाप व परिताप केला; तरी कैकयी आपल्या दुःग्रह मोडीना. दशरथ जसजसा तिची विनवणी करूं लागला, तसतशी ती फारच चढत जाऊं लागली. शेवटीं दशरथ तिच्या पायां पडला व परम दीनवर्णानें म्हणाला " तूं शंकराच्या युद्धांत दोन वेळ माझे प्राण वांचविलेस हें खरें; पण त्या वेळीं दिलेल्या वचनाचा तूं दुरुपयोग करूं नको. क्षमा, सत्य, शान्ति, धर्म व कुनजतमपन्न श्रीरामाचा मी कोणत्या अपवादानें त्याग करूं. लोक तुला व मला काय क्षणर्ताळ! खरेंच मागतों. श्रीरामास वनवास दिला तर मी वांचणार नाही. श्रीराम मामा पंचप्राण होय. "

दशरथाच्या करुणावचनांचा कैकयीच्या पाषाणहृदयावर मूर्खीच अधिकार बेमेना. मंथराम्बरुप-
पापमतीपिशाच्चानें तिच्या मानमाम नें भ्रमित केले होते. तें अवेगपयंत त्याच स्थितीत होतें. ती कै-
दाशिर्णामाग्वी मोठमोठ्यानें ओरडूं लागली. गड-
बडां जमिनीवर लोळूं लागली. दशरथ आदिकरून सर्वास शिब्या व श्राप देऊन झणाली " राजा आतां तुला कोणीच धर्मात्मा मानणार नाही. तूं वचनभंग होऊन अपकीर्तीस पात्र होऊं नको. अरें, शुन्य व

अन्तर्क गनाणा विचार कर. श्रीराम धर्मरूप असो
किता अयमी असो. माझे वचन मिद्धीम गेलेंच पाहिजे. "

पुन दशरथ ह्मणाला " भग्न धर्मात्मा आहे. तो
गिहामनावर बसणार नाही. मी मरण पावल्यावर
तुं विधवा होऊन पुत्रासह राज्य कर्ण्याची दृष्ट
वामना धरूं नको. "

सूर्योदय होईपर्यंत दशरथ कैकयीस अनेक
मन्त्रेन हितवेध करित होता: परंतु कांहीच अर्थ-
निष्पत्ति आली नाही. सूर्योदय होण्यापूर्वीच श्रीरामास
राज्याभिषेक होणार ह्मणून मंगल वाद्य वाजूं लागलीं.
सर्व लोक वस्त्रभूषणांनी सुसज्ज आले. गुड्या तोंगणां-
च्या व चंदनाच्या मड्यानें राजमार्ग सुशृंगारित
व सुगंधित आले. प्रसन्न मनानें सभ्य गृहस्थ सभा-
गृहांत ये जा करूं लागले. परंतु, दशरथ राजा
अवर्षा रात्र कैकयीच्या कठारवर वाकृशर्गंनीं
विद्ध झाल्यामुळे तो त्या राक्षसीच्या मंदिरांत विव्हल
होऊन दुःख, शोक, परिताप करित होता. तरी कैकयीला
दया येईना. तेव्हां दशरथानें श्रीरामास बोला-
वण्याकरितां सुमंत प्रधानास पाठविलें.

श्रीराम सव भिद्धता करून निमंत्रणाची मार्ग-
प्रतिक्षा करित होता. सुमंत येतांच तो त्याचगेवर
निवाला. लक्ष्मण त्यावर चामरें दाळूं लागला. राजमा-
गांनींल हजारों लोक त्याला मंगलप्रद आशीर्वादा देऊ
लागले. वीर पुरुष सिंहनादानें विजय जयजयकार
करूं लागले. देवादिकांस श्रद्धाभक्तांनें वंदन करित
श्रीराम राजसभालयांत आला आणि तेथून कैक-

यीच्या मंदिरांत गेला. तेथील व्यवस्था पहातांच त्याचा मने आनंद तेथच्या तेथेच नाहीसा झाला. बराच वेळ हा प्रकार काय आहे हेच त्याच्या ध्यानांत येईना. श्रीरामास पहातांच दशरथ पुनः 'श्रीराम' लघुन मूर्छित पडला. सुमंत त्याला बाग घालून मावव करुं लागला. तितक्यांत कैकर्याने श्रीरामास विचारिले " रामा, तू आश्चर्याकडे होऊं नकोस. राजाच्या विपत्तीने मने कारण मला माहीत आहे. तो लाजेमुळे मांगू शकत नाही. तो जे मांगणार ते मीच मांगते. ते तुला प्रीय किंवा अप्रीय वाटे; पण 'व्याप्रमाणे मी वागेन' असे वचन दे लघुने सर्व मांगते.

"दशरथ राजा मला ईश्वरपेक्षांही परम बंधू आहे. ज्या कृत्याने त्याचे हात होत असेल, ते कृत्य कितीही दुष्कर असेल तरी मी श्रद्धेने करीन " असे श्रीरामाने वचन देतांच कैकर्याने माघ वृत्तांत मांगितला. तिच्या कर वचनाने श्रीरामास वाईट वाटले नही. किंवा तो भ्यालाही नाही; परंतु दशरथाचा स्थिति पाहून त्याला मरणप्राय दुःख झाले. तो म्हणाला " माते, मी तुड्या आज्ञेप्रमाणे आतांच भरतास राज्य देऊन वनवासाम जाईन. मग पित्याचा आज्ञा असेल तर ती शिरमावेंद्र करण्यस शणाचाही अवकाश नको. "

"तुं गेल्यास कीं राजा आतां मावव होईल " असे कैकर्याने वचन ऐकतांच लक्ष्मणामह श्रीराम कांसल्येच्या मंदिरांत आला. तेव्हां अभिष्टेहंतु सिध्यर्थ ती पर-

मशचिन्न करीत होती. तिने श्रीराम-लक्ष्मणास
पहातांच क्षेमकुशळ विचारिले. श्रीरामानें कैक-
याच्या महालात बडलेले सर्व वृत्त तिला निवेदन केले.
तेव्हां तिच्या शोकमागणाम अनिवार भर्ते आले.
तिने कल्यांत केल्या : परंतु श्रीराम लक्ष्म-
णानें तिचें शांतवन केले. ती देवगतिप्राधान्यावर
विश्वास ठेवून शांत राहिली. नंतर श्रीराम सीतेच्या
बाड्यांत आला. त्यानें तिला पुष्कळ प्रकारांनीं
अयोध्येतच राहण्याचा आग्रह केला. तेव्हां ती
म्हणाली " प्राणाप्रिया, माझ्या माता पितृगंभी मला जी
आज्ञा केली आहे, त्याप्रमाणें वागणें माझें कर्तव्य
होय. तुझी मुखांत अमा, किंवा दुःखांत अमा; मी
तुमची अर्धांगी आहे. मी तुमच्याबरोबर येणार. मला
त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य मिळाले, तरी मी पतीची एकनिष्ठेनें
सेवा करण्याचें आमरण सोडणार नाही. मजकडून
तुझ्यांम तिलाभरदेखील दुःख होणार नाही. चौदा वर्षे
कां मी हजारों वर्षे तुझ्याबरोबर वनवासामांत काळ
घालविण्याम समर्थ आहे. तुझी येथें नमतांना या
नरकतुर्य भगतां मी क्षणभरदेखील रहाणार नाही "

श्रीरामानें धीर गंधीरतेनें व लडिवाळपणानें मागि-
तलें " प्रिय सीते, वनांत फार दुःख आहे. तेथें जीं
कंद-फल-मुळें सांपडतील, तीं खाऊन निर्वाह केला
पाहिजे. तुझ्या कोमल प्रकृतीला तें दुःख अमह्य.
भयानक श्वापदांचे परम भयंकर शब्द ऐकून तुला भीति
घाटेल. बळकले धारण करून रहावयाचें फार कठीण.
स्वशांतानें झाडांचीं पानें तोडून त्यांवर झोपलें पाहिजे.

भंडीवाग किंवा पर्जन्य ह्यांची पीडा तुझ्या सुखमार देहाम सहन होणार नाही. माझ्या मते तू बरोबर न येतील तर चांगले. "

सीता हणाली " तुमच्या महत्त्वासाठी राहून माझे काही होवा. मी अजिनेंद्रिय असते. तर मला वनवासाला इतकी भीति वाटते. काही नाही. माझ्या प्राक्तनांत जे अमेल ते घेईल. "

श्रीरामाने सीतेच्या अत्याग्रहाकृतिं तिला व लक्ष्मणामहर्षी बरोबर नेण्याचे मान्य केले. तिघांनीही पुष्कळ दान धर्म केला; आणि श्रेष्ठजनांस वंदन करून ती वाड्याबाहेर आली. देवगति विचित्र आहे! आणि राजे लोकांच्या सेवेत अधमाधम दास-दासी असल्या, तर त्यांच्या दुष्ट कर्मांचा परिणाम राजांस कसा भोंवतो, हेही त्यांनी विचार करण्यासारखे आहे. अथाध्यंत दशरथाचे निध्न कृत्य व श्रीरामाची मौज्ज्यता, उदारता, पितृभक्ति, दया, स्वार्थत्याग व वनवासगमनाची वार्ता जलांतील तैलबिंदुप्रमाणे परिप्रमृत झाली. त्याबरोबर सर्वत्रांच्या तोंडचे पाणी पळाले. जो पहावा तो शोकमग्न झालेला. कित्येक कांवेळ्या मनाचे लोक दळदळां रुडूं लागले. कित्येक श्रीरामाच्या गंभीरतेचे वर्णन करू लागले. कित्येकांनी कैकयीच्या दुराचरणाची निर्भत्सना केली. कित्येक दशरथाच्या स्त्रीवशतेची चर्चा करू लागले. कित्येकांनी लक्ष्मणाच्या बंधुप्रीतीची स्तुति चालविली आणि बहुतेकांनी सीतेच्या पतिनिष्ठेची व पातिव्रत्याची धन्यता मानिली.

अशा प्रकारच्या चर्चेत कांहीं वेळ गेल्यानंतर प्रजाजनानीं श्रीरामाबरोबर वनांत जाण्याचा निश्चय केल्या. ते परस्परगंम मांगू लागले " आह्मी संपत्ति घेऊन वनांत गेल्या की. अयोध्या अग्न्यवत होईल, तिथी घेऊन कैकयी पाहिजे ते करे. "

लोकांच्या प्रेमभरित वचनानें श्रीरामाच्या अंतःकरणाम मूर्छाच विकार आला नाही. तो पिताज्ञा घेण्याकरितां दशरथाकडे गेला. तेव्हां तेंथें सर्व राण्या, मुमंत व इतर मज्जनांची वर्गीत गर्दी होती. श्रीराम, सीता व लक्ष्मण ह्यांम पहातांच सर्वांनी आकांत केल्या. त्यांच्या हृदयद्रावक व शोकजनक स्वर्गनें दाही दिशा औदार्यान्यानें घेतल्या, तरी कैकरीच्या वज्रकटोर व निष्ठुर मनाम अगदीं द्रव आला नाही. त्रिवर्गानींलीनेतनें व करुणाजनकमृदेनें श्रेष्ठजनांम बंदन केलें. सर्वांचा निरोप घेतला. नंतर श्रीराम दशरथाम मांगू लागला " महाराज, मी सत्य व पृथ्व ह्यांची शपथ वाहून मांगतो की. तुमची आज्ञा मिरमावंच करणें हा माझा धर्म व कर्तव्य होय. यापुढें मला राज्य तर काय! पण स्वर्गादिही तृच्छ आहे. आह्वाविषयी चिंता किंवा दुःख करूं नका. आह्वाला तुम्ही सदय मनानें आज्ञा द्या. "

" हाय! हाय! किती मी हतभाग्य! श्रीरामा, माझ्या दुर्दैवास सीमा नाही. काळखरूपी कैकरीम बचन देऊन मी माझा सर्वस्वी घात करून घेतला

अरे. तुझी मला बंदीवासांत ठेवा आणि सुखाने राज्य-
करा " असे दशरथाने सांगितले.

" तान, तुझी अत्यानेदाने आणखी हजारों वर्षे
राज्य करा. तुमच्या आज्ञेचा भंग करून राज्य-
सुख भोगावे, अशी मला शपथपुरःसर इच्छा नाही. वन-
वास पूर्ण होताच मी आपल्या मेवेंत सादर-तत्पर
गहीन. " असे श्रीरामाने सांगितले, आणि तो
दशरथास वंदन करून निघाला. तेव्हा जो अंतर-
विदारक आक्रोश झाला, त्याने कल्पांताचा भास
होऊ लागला.

सुमंत क्षणाला " कैकयी. विचार कर. शुद्धी-
वर ये. अशा दुष्कर्माचा परिणाम चांगला होणार
नाही. पर्ताच्या इच्छेप्रमाणे चालणे हाच कुलीन
स्त्रियांचा धर्म होय. दुर्मर्ताने पतिविनाशास प्रवृत्त
होणे तुला अयोग्य. शताधिक पुत्रमाख्योपेक्षां पति-
वचनी तत्पर राहण्यांत अपार सुख आहे. इक्ष्वाकु
कुलाच्या रीतीचा तूं नाश करून पहात आहेस;
परंतु आझी सर्व नगरवासी जन श्रीरामाबरोबर
गेली, तर तूं काय करशील! शिव! शिव! श्रीराम
बनांत गेला तर सर्व लोक तुझी निंदा करतील आणि
महाराजांची काय अवस्था होईल, हेही सांगण्यास
मी असमर्थ आहे. "

सुमंताच्या हितकर व मधुर भाषणाचा कांहीच उप-
योग झाला नाही. सिद्धार्थादि कित्येक मंत्रीजनानीं
कैकयीची पुष्कळ प्रकारे समजावणी केली; परंतु
फुकट! तेव्हा दशरथाने सांगितले " कैकयी, तुझ्या

अधमाधमतेची सीमा झाली. दृष्टे. निर्बळे. घातके. तू
इतकी अमन्गार्गवती हाशील. असे धिक्कारकर्म
करशील. अशी नांवा म्हीकारशील. इतका
दुराग्रह धरशील किंवा भलतेच कांही मांगशील असे
काणाच्याही मूर्खी आले नसेल. असे. घे आपल्या
भगताम आणि लोकशून्य नगरीने राज्य कर. आह्मी
सर्व धनवान्य व द्रव्य घेउन श्रीगमाचरोवरच
बनात जातो. "

कैकर्याने सर्वांग घातने धक्क्याले. तिचा कंठ
बमला. एक इच्छाची घेण्याने तिला सामर्थ्य नव्हते.
तरी तिने मांगितले " भगताम मन द्रव्य-संपत्ति-शून्य
असे राज्य काय करवाचे. "

परम्परांच्या वाटा वितळत बगच वेळ गेला. तरी त्यांत
कांहीच अर्थ नव्हता. शेवटी कैकर्याने श्रीगमास
व सीतेस फाटकी दुटकी बख्ख आणून दिली. तेव्हां
सर्वत्रांनी आकाशाची अगदी सीमाच केली. कौमल्या
तर मृत्तित पडली. तेव्हां जर भूमि दमंगती तर तीत
ती मुखाने प्रवेश करती. दशरथासही आकाश केस-
ळले असे दिमू लागले. सर्वांच्या नेत्रांतून अविगल
दुःखाश्रुधारा चालल्या. आतां मरण येईल तर चांगले
असे सर्वांसच वाटले; परंतु कैकर्याचा मनोनिग्रह लव-
लेशही दळला नाही. सीता-राम ती जीर्ण वस्त्रे अंगा
वर घेऊं लागला. तो संतापजनक प्रकार पहातांच
शांत व गंभीर मनाच्या वसिष्ठ ऋषीस स्वस्थ रहा-
वेना. त्याने संतापाने सांगितले " कुलविध्वंसक कैकयी,
तुझे निधाचरण पाहून सर्वांस महत् क्लेश होत आहे.

तुं इसकी दुर्मति कशी अलीम देव जाणे! मी इतका वेळ तुझे प्रत्येक कृत्य पहान आहे, त्यावरून तुं मनुष्य ह्या नांवाम कळक लाविल्याम, असें छटले तर देवाचेही भय नाही. तुं मीनेच अशी जीण वस्त्रे कां दिलीम! श्रीगणेश वनांत पाठवोन असें दशरथानें वचन दिलें आहे. श्रीगण वनालाच गेल्या तरी तो येईपर्यंत मीनेच राह्यावर बसविणें न्याय्य व भाग असे. तुं अशी अवमंथमना करूं नको. मद्रमाद्विचार कर. श्रीगण वनांत गेला की त्याचे सर्व बंधु-बांधव त्याधगेवर जातील. आपल्या भग्न येथें राहिल असें तुझ्या वादत असेल. पण नाही तुशी चुक आहे. तुझ्या अशा दुर्गमने त्याचे सर्वेष्ट अनहित होईल. "

कैकर्या केवळ कोणांच आल्या होती. निचा मद्रमाद्विचारशक्ति समळ गेली होती. कांही झाले तरी आपल्या हेतु मिळेंम न्याय्याचा. मग त्यांत कांही होवे. त्यापिषयी ती निष्काळजी होती. श्रीगणेश दशरथानें आशीर्वाद दिला. सर्व लोक हाहाकार करू लागले. दशरथ पुनः मुळिन पडला. वासिष्ठ कर्पाही दुःखाश्रुपूर्ण नयनानें श्रीगण-मीनेकडे पाहू लागला. तेव्हां कौमल्यामुंदन मीनेम मागूं लागली " मीने. पर्तीकडून नेहमी मन्कर होत अमून ज्या स्त्रिया त्याच्या कष्टदशेत त्याचा सेवा करित नाहीत. त्यांम किंवा जी स्त्री अनृत भाषण कांते, नेत्रादिकांनी मंकेत कांते. पर पुरुषाशी स्नेह ठेविते, पतिमेवेत अलक्ष्य किंवा अनास्था करिते, आपल्या आप-इष्ट-जनांशी विरुद्ध रीतीनें वागते तिला अ-सती

क्षणतात. अशांचें मन पापामर्त्कीतून निघणें परम दुर्घट. कांहीं केळें तगी, त्यांचें मन निंद्य कर्मीतून पराङ्मुख होत नाहीं. त्या प्रत्यहीं अ-सत् मार्गीत प्रवृत्त असतात. पतिव्रता स्त्रिया नेहमीं सदाचरणांत, गुरुजनांच्या हिनकर उपदेशांत, कुलमर्यादा रक्षण करण्यांत आणि पतिसेवेत तत्पर असतात. धर्माच्या इतर साधनांत स्त्रियांस पतिमेवा हेंच एक सर्वोत्तम साधन आहे. त्यासारखें सर्वार्थप्रद साधन कोणतेंच नाहीं. तुला पतिव्रतांचे आचार-विचार चांगले समजतात व तूं सदाचरणी पतिव्रताशिरोमणी आहेस. तरी माझ्या श्रीरामाचा प्रवामांतदेखील अपमान करूं नकोस. श्रीराम धनवान् असा, किंवा निर्धन असो. तो तुला इष्ट देवच आहे ” त्यानंतर ती लक्ष्मणास सांगूं लागली “ तुला मी सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. तूं मूर्ख आहेस. तुझी श्रीरामावर अत्यंत प्रीति आहे. बडोल बंधूशीं सख्यत्वानें वागणें हा तुमचा कुलपरंपरा-मिद्ध धर्मच आहे. श्रीरामास सांभाळ घणजे झालें. ”

श्रीराम रयांत बसूं लागला, तेव्हां त्याला फार गहिबर आला. त्याच्या कमलनेत्रांतून टाप् टाप् दुःखाश्रु पडून गाल भिजले. शोकाचा वेग अमल्य झाला. तरी तो रडत रडत पित्याकडे पाहून झणाला “ माझी माता कौसल्या जरी वृद्ध झाली आहे, तरी तिचा मजबरोबर येण्याचा विचार होता. पण, केवळ ती आपली सेवा करण्याकरितांच येथे रहात आहे. तिला अद्या अपरिहार्य दुःखभाराचा कधींच अनुभव नाहीं.

छणून ह्या परितापानें तिच्या मनास अतिशय हेश
होंणें स्वाभाविक आहे. तुम्ही तिचा सांभाळ आस्थेने
करा छणजे झालें. आजपर्यंत मी कोणालाही माझ्या
स्वभावाप्रमाणें किंवा चुकीनें कठोर वचन बोललों असेन
किंवा कोणतेंही अयोग्य कृत्य मजकडून घडलेलें
असेल, तर त्याची मला सर्वांनीं क्षमा करावी अशी
लीनतेनें माझी विनंति आहे."

श्रीराम सर्वांचा निरोप घेऊन निघाला. तेव्हां सर्व
मंडळी मोठमोठ्यानीं रडूं लागली. दशरथाचे तर
पंचप्राण जानात असा त्याला भास होऊन तो मूर्छा
येऊन 'श्रीराम' छणत धाडकन भूमीवर पडला.
आधींच तो दुःखी; त्यांत त्याला तो कोलाहल ऐकुन
मरणप्राय दुःख झालें. कौसल्येनें त्याला सावध केलें.
तेव्हां तो पुनः विलाप करूं लागला; आणि छणाला
" श्रीराम! देवा, काय हें मकट! हाय हाय रे देवा!
माझा श्रीराम वनवासपीडा कसा सहन करील! अंररे
सीतेम किती यातना भोगावी लागेल! कैकयी तूं
आपले सर्व मनोरथ पूर्ण केलंस. आतां विधवा हो
आणि राज्य कर. "

श्रीराम वनांत जाऊं निघाला, तेव्हां मिकडे
तिकडे दुःस्विन्हें होऊं लागली. दश दिशा अंधःकार-
व्याप्त झाल्या. वारंवार भूकंप झाले. सर्वांनीं कैक-
यीचा निरम्कार व दशरथाचा धिःकार केला.

दशरथ कैकयीच्या महालांतून कौसल्येच्या महाली
आला, तरी दारुण खेदामुळे कोठेंच त्याचे मन शांत
होईना. तो 'श्रीराम' असा जप करी, दुःखानें दीर्घवास

सोडी, आणि आतां गम काय करीत असेल? कोठें असेल? अशा विचारसरंगांत रडून व पश्चात्ताप करीत पडे. कामल्येच्या दुःखाम व शोकस पारावार नव्हता. तिचे अथाशक्ति मुमित्रा शांतवन करण्याचा प्रयत्न करी; परंतु तिचे समाधान होईना.

श्रीरामाचरोवर पुष्कळ नागरीक जन निघाले होते व त्यापैकी कित्येकांचा श्री रामाचरोवर वनवासांतही स्थाण्याचा विचार होता; परंतु श्रीरामाने त्यांस सांगितले " अयोध्यावामी जन हो, तुम्ही मजवर जसे प्रेम ठेवितां, तसेच भगतावरही ठेवा. त्याला तमाच सन्मान द्या. तो ज्ञानी व मद्गुणी आहे तो तुमचे चांगले रक्षण करील. सांगश, राजाला मत्ताप किंवा परिताप न होईल असे तुम्ही वागा. अतां तुम्ही मांघारे जाल तर मजवर फार उपकार होईल. "

असे सांगत श्रीराम, सीता व लक्ष्मण ह्यांसह तमसानदीतीरीं आ ।. मुमंताने रथ स्थीर केला. त्रिवर्ग रथांतून उतरली. लक्ष्मण क्षणाला " आतां अयोध्येचे स्मरणदेखील नको. ती निःसंदेह शोक गर्क झाली असेल! मातापितरें रडून रडून अंध न होवत क्षणजे झाले. भरत धर्मात्मा आहे, तो सर्वांस आश्वासन देईल. आपल्याचरोवर देण्याचा कित्येक नगरजनांनी निश्चय केला आहे, ते झोपले क्षणजे आपण येथून निमृत्पणे निघावे. " लक्ष्मणाचे विचार श्रीरामादिकांस चांगले वाटले. श्रीरामाने मुमंतास मांगून रथ सिद्ध करविला; आणि सीता व लक्ष्मण यांसह तो रथांत बसला व गोमती नदीचे कांठी

आला. तेथून निघाल्यावर तो शृंगवेर येथें गूहक नांवाच्या भिल्लाधिपतीस भेटून गंगा नदीपलीकडे निघाला. तेव्हां त्यानं सुमंतास निरोप दिला; आणि गूहकानें आणून दिलेल्या वडाच्या चिकानें श्रीराम व लक्ष्मण ह्यांनीं जराबंदन केलें. नागरिक जन दुसरे दिवशींच दुःख करीत अयोध्येत निवृत्त गेले.

प्रयागाम आल्यावर ते गंगा यमुनादि परम पावन नद्यांच्या स्नानदर्शनानें कांहींमे शांत झाले. अंतर्वेदी प्रांतांत आल्यावर ते भारद्वाज ऋषींच्या आश्रमी कांहीं दिवस राहून चित्रकूटी गेले.

अयोध्येतील सर्व लोकांच्या दुःखाम पारावार नव्हती. राजा ज्यांनींल सर्व मनष्य दुःख-शोककर्क होतां. दशरथ कौसल्येच्या महालीं असे. तो एक-मात्रवा श्रीराम मीतेचें गुणानुवाद आठवी, रुद्र, पञ्चताप करी व आपल्या देशाम-कर्माम-बोळ लावी. तेव्हां त्यानें कौसल्येस आपल्या पूर्व कर्मांच्या कित्येक गोष्टी मांगितल्या. तेव्हां त्यांत श्रावणवधाचीही गोष्ट मांगितली. तेव्हांतर त्याचा शोक अनिवारच झाला. तो अर्धाग होऊन आकांत करूं लागला. त्याची इंद्रियें विगळीत होऊं लागलीं. कंठ शुष्क पडला. त्याला वारंवार मूर्च्छा येऊं लागली आणि तो प्रागांताच्या स्थितींत 'श्रीराम' क्षणत परलोक-वामी झाला.

वसिष्ठानें मंत्र्यादिकांस सांगून राजगृहाहून भर-तास मत्वर आणविलें. त्याला श्रीरामाच्या वनवास-गमनाचें व दशरथाच्या परलोकवासाचें वर्तमान

समजतांच, विद्युतप्रहार झाल्यासारखें दिमलें. त्यानें ही असीम शोक केली. मातेची फारच निर्भत्सना केली. शत्रुघ्न तर मंथरेस तेव्हांच ठार मारण्या- करितां धांवला; परंतु 'छाहत्या करणें तुला योग्य नव्हे,' असें सांगून भरतानें त्याचा क्रोध शांत केला. दशरथ परलोकगत झाल्यावर चौदावे दिवशीं कारभाऱ्यांनीं भरतास राज्याभिषेक करण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तेव्हां वसिष्ठ ऋषींनीं सर्व सभाम- दांस सांगितलें "धर्मात्मा दशरथ राजा परलोकवासी झाला. त्यानें हें राज्य भरतास दिलें आहे; आणि पितृवचनाचा श्रीरामानेंही स्वीकार केला आहे. आतां भरतानें मिहामनाधिष्ठित व्हावें, अशी सर्वांची इच्छा आहे. कारण, प्रजेस राजा असणें अत्यावश्यक होय."

भरतानें सांगितलें "दशरथाचा जेष्ठ पुत्र सिंहासनाचा अधिकारी आहे. त्याच्या राज्याचा अपहार करण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. मी आतां जातां; आणि श्रीरामास घेऊन येतां."

भरतानें श्रीरामाकडे जाण्याची मिद्धता केली, तेव्हां सुमंत, वसिष्ठ, शत्रुघ्न, कौसल्या, सुमित्रा, व कैकयी ही त्याबरोबर निघाली. अनेक नागरिक जनांसह भरत शृंगवेर येथें आल्यानंतर त्यानें दशरथाचें तीर्थश्राद्ध पवित्र सलिला गंगा नदीकांठीं केलें. तेथें गूढक त्यांस भेटला. त्यानें सर्वांचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. श्रीरामाचें तेथील वृत्त निवेदन केलें आणि दुसरे दिवशीं त्यांस नदीपार केलें.

सर्व मंडळी भारद्वाज ऋषीच्या आश्रमांत राहिली.

तेथ त्यांस श्रीराम चित्रकूटी आहे, असे समजले. दुसरे दिवशी ते चित्रकूटी पोचले. भरत, श्रीरामास भेटाय व अयोध्येस येण्याविषयी त्यास आग्रह करू लागला; परंतु रामाने त्याचे थोडक्यांत शांतवन केले. श्रीरामास दशरथाचे अशेष वृत्त समजले, तेव्हां तो मूर्छित पडला. सीता व तिन्ही बंधूंनी त्यास सावध केले. इतक्यांत तेथे जनक राजाही येऊन पोचला.

मर्वाचे क्षेमकृशब्द व आदरानिश्चय झाल्यावर भरताने श्रीरामास अयोध्येस येण्याविषयी अतिशय आग्रह केला. परंतु, श्रीरामाने "पित्याची आज्ञा उल्लंघन करणे किंवा दिलेल्या वचनास फिरणे हा आपला धर्म नव्हे," असे मागून त्याची समाधानी करण्याचा प्रयत्न केला. श्रीरामाचे वाकचातुर्य, धर्मश्रद्धा, कर्तव्यपालन, दक्षता व अलौकिक स्थिरता पाहून जनक राजा त्यास धन्यवाद देऊ लागला. परंतु, आपला इष्टार्थ मिळीस जात नाही, असे पाहून भरतास फार खेद झाला. मुमंतप्रभृत तेथे जमलेल्या लोकांनीही श्रीरामास अनेक तऱ्हांनी सांगितले; परंतु श्रीरामाने थोडक्यांतच त्यास निरुत्तर केले. शेवटी वसिष्ठाच्या आज्ञेप्रमाणे भरताने सुवर्णपादुका श्रीरामापुढे ठेविल्या. त्यांस श्रीरामाने स्वचरणकमले लावून त्या भरताकडे दिल्या. तेव्हां त्यांस वंदन करून भरताने सांगितले "राज्याचा सर्व अधिकार ह्या पादुकांच्या स्वाधीन करून मीही श्रीरामाप्रमाणे जटावस्कुलधारी होऊन चौदा वर्षे अयोध्येबाहेर राहीन; आणि चौदाव्या वर्षाच्या शेवटील दिवशी जर श्रीरामाचे

दर्शन जाणें नाही, तर अग्निप्रवेश करीन.”

श्रीगणेश भगताच्या प्रतिज्ञेचा स्वीकार करून तो भग्न शत्रुघ्राच अद्विग्न देऊन ह्मणाला “तुज्या कैहरा मातेस रागें भगळ, तर तुजाला माजी शय आहें.”

भगतांनं सत्तागणाम वंदन करून सर्व सेतेमह तेथून तळ उगविला. श्रीगामही वसिष्ठ, जनक राजा, माता व ब्राह्मण यांच वंदन करून पणकटून आला. भगतांचे प्रेम, श्रीगमाची स्थापना, मत्स्यवचन व पितृ-भक्त आणि सीतेचे पतिव्रत्य पाहून जनक राजा मंगुट झाला आणि सर्वांस भेटून मिथिला नगरीत यात्रायाम तेथून निघाला.

भगतांनं अयोध्येंत येतांच शुभदिवशी श्रीग-माच्या पादकांस राज्याभिषेक केला व राज्याची व्यवस्था लावून नंदीग्रामांत येऊन राविला. भग-तादि सर्व मंडळी चित्रकूटाहून गेल्यानंतर श्रीग-मही अत्री ऋषीच्या आश्रमी आला. अत्रांनं त्याचा चांगला सत्कार केला; आणि सीतेस स्वयन्वि-अनुसूयेची भेट घेण्याची सूचना दिली. सीता अनुसूयेकडे गेली. तेव्हां तिची भिकार स्थिति पाहून अत्रीपत्नि ह्मणाली “सीते, तूं राजकन्येचा अभिमान, राज्यमुक्तेपभाग, व आप्त-संबंधीय जनांचा मायामोह त्यागून केवळ धर्मबुद्धीनं श्रीगमाबरोबर वनवामांतही आलस हें फार चांगलें केलेंस. ज्या स्त्रि-या पति कोणत्याही स्थितीत असला तरी त्याची एकनिष्ठेने सेवा करितात व त्यालाच इष्ट देव मानितात,

त्याच पतिव्रता. पतीपेक्षां स्त्रियांस कांहीच विशेष नाही. ज्या स्त्रिया कामरस किंवा वैभवसुखाधीन होतात, त्या साहजिक धमदिसूचक होतात. ह्यामुळे त्यांची इहलोकीं अपर्काति होते व परलोकीं त्यांस नरक-वामांचे परम दुःखादक हे श भोगावे लागतत. "

सीता ह्याला " माझ्या मानें व साम्येनें मला अमाच बोध केला आहे व तो मी हृदयांत दृढ धरिला आहे. "

अनुसूया सीतेच्या भाषणानें प्रसन्न झाली. तिनें सीतेला पुष्पमाला, मालें व आभरणं दिलीं आणि तिच्या अंगामें सुगंध चंदनची उरी लावून सांगितलें " मी दिलेल्या वस्तूंची एकही बिघडणार किंवा अपवित्र होणार नाही. "

नेतर अत्रीचा अशीग्याद येउन श्रीगामदंडकार-प्यांत आला. तेथें विरोध राहिलानें सीताहरण करण्याचा घट घातला होता; परंतु श्रीगामलक्ष्मणानें त्यास टाक मारून शरभंग मुनीचा आश्रम गांठला. कोठें एक रात्र, कोठें अठ दिवस, कोठें पंधरा दिवस-महीना-वष रहात राहत श्रीगामानें वनश्री वगैरे पाहण्यांत दहा वर्षे घालविली. मुर्ताक्षण मुनीच्या आश्रमांतून निवून श्रीगाम आगम्याश्रमी आला. त्या ऋषीनें त्रिवर्गाचेही चांगले आदरगतिश्य केलें; आणि श्रीगामास एक उत्तम धनुष्य, ब्रह्मदत्त नामक एक बाण, अक्षय्य भाते आणि त्यास इंद्राकटून मिळालेली सुवर्णाच्या म्यानाची एक तलवार इतकी अर्पण केली. अगस्तीस प्रणाम करून निघाल्यावर श्रीगामास मा-

गांत गृध्र पक्षी भेटला. तो गृध्र गरुडाच्या अरू-
ण नामक बंधूचा पुत्र अमून दशरथ राजाचा
मित्र. त्याच्या वडील बंधूचें नांव संपाति व
गृध्रपर्ताचें नांव जटायु. हा आपल्या पित्याचा मित्र
व हिनकर्ता आहे असें समजून श्रीरामानें लक्ष्म-
णाम तेथेंच एक पर्णशाला तयार करावयास सांगून
कांहीं दिवस राहण्याचा विचार ठरविला. तेव्हां
जटायु ह्मणाला " तुम्ही येथें राहण्याचें कराल तर त्यांत
मला संतोष आहे. तुम्ही वनांत कंदमुळें आणावयास जरी
गेलां, तरी मी मोठ्या आस्थेन व दक्षतेन सीतेचें
संरक्षण करीन. "

एके दिवशीं श्रीराम, लक्ष्मणाशीं सुख-दुःखाच्या
व नीति-न्यायाच्या गोष्टी बोलत पर्णकुटीकेच्या
बाहेर बसला होता. इतक्यांत यदुच्छेनें प्रवल राक्ष-
साधिपति रावणाची बहीण शूर्पनखा तेथें आली
आणि श्रीरामाचें अपूर्व सौंदर्य पाहून मोहित झाली.
तिनें श्रीरामाच्या स्थितीशीं व स्वरूपाशीं आपली
तुलना करून पाहिली, तों जमीन-आस्मानचें अंतर.
श्रीराम कमलनेत्र, आपण भयंकर; श्रीराम फारच
सुंदर, आपण अक्राळ विक्राळ; श्रीराम प्रीयरूप,
आपण कुरूप; तो तरुण, आपण वृद्ध; श्रीराम
चतुर, आपण मूर्ख; श्रीराम सदाचरणी, आपण
दुराचरणी; असा विचार त्या कामबिड्ढल राक्षा-
सीचे मनांत येतांच तिनें आपलें रूप पालटें व
ती देवांगनेसारखी होऊन श्रीरामास ' आपला पति
हो ' अशी विनंति करूं लागली. तेव्हां श्रीरामानें

विनोदार्थी ती पांडा लक्ष्मणाकडे पाठविली. लक्ष्मणानें तिच्या नानातऱ्हेनें ममजावन सांगितलें; परंतु ती कांहीं केल्या ऐकनाच. तेव्हां लक्ष्मणानें तत्वार घेऊन तिनें नाक व कान कापून टाकिले. त्याचवेळीं ती कल्याण करीत दंडकारण्यातील खर राक्षसाकडे गेली.

खरानें तिची मोठी हकीगत ऐकून, चौदा राक्षस बरोबर देऊन शूर्पनखेस खाना केला. राक्षसांचें व श्रीगणेशाचें युद्ध होऊन श्रीगणेशाचें एका बाणाचें त्याचा भेदाचेर केला. तेव्हां पुनः शूर्पनखा खराकडे जाऊन उर बडवून राहूं लागली. त्यानें स्वतः चौदा हजार राक्षस बरोबर घेतले व श्रीगणेशाची युद्ध आरंभिलें. प्रथमतः त्याचा भेदापति दूषण हा पुढें आला. त्यावर गंधर्वाच्या प्रयोग करून श्रीगणेशाचें त्यासह पांच हजार राक्षसांस ठार मारिलें. तितक्यांत त्रिशिर - खरवंधु राक्षस खराम मागे करून श्रीगणेशाची युद्धास प्रवृत्त आला. त्याची तिन्ही शिरें श्रीगणेशाच्या भालेच्या एकादम अर्पण केली. नंतर खर धनुर्विद्येचा चमत्कार दाखवूं लागला. त्यानें आपल्या हाता तितका पगळून दाखविला व श्रीगणेशावर वृक्ष-पाषाणादि टाकून फार त्रास दिला. तेव्हां श्रीगणेशाचें ब्रह्मदत्ताम्नाचा प्रयोग करून खराच्या देहाचा भय दोग पाडिला.

खर, दूषण व त्रिशिर यच्या विजयानें शोकदायक वर्तमान अकंषित नामक एकदाच्या राक्षसानें लंकेत जाऊन रावणानें सांगितलें. त्यावेळीं राक्षस-राज-दशानन-रावणाच्या अंगाची आणखी आणखी आणखी, कारण,

तो फार गवंन्मत्त झाला होता. तो ह्मणाला " अरे, इंद्र, यम, वरुण किंवा विष्णुही माझे अप्रिय करूं शकणार नाही; असें असून कोणाला आपल्या प्राणाचा कंटाळा आला? माझे अप्रिय करील त्याला देवही आश्रय देऊ शकणार नाही. मी मृत्यूला मारीन. अर्शाला जाळून टाकीन, वायूची गति कुंठित करीन आणि मर्यामही आकाशांतून हिमडून पाडीन. "

अकंपनांनं श्रीरामचरित्रं रावणाम् सांगतांना. तो तेजस्वी, दिव्यास्त्र, संपत्तियुक्त, अद्भुत युद्धकशल, धीरवीर आहे. असेंही मुच्चविलें. लक्ष्मणच्यार्हा प्रबल पराक्रमाची स्तुति केली; आणि सांगितलें " त्यांच्याचरोबर त्रैलोक्यांतील सर्व मौंदर्य एकीकडे करून घेईल्ये एक स्त्री आहे. तिचें हरण केलें, तर श्रीराम व लक्ष्मण तिच्या वियोगजन्य दुःखानें तेव्हांच मरतील. " अर्शाही आपला बुद्धिमामर्श्याप्रमाणें सूचना केली.

रावण अकंपनास निरोप देऊन आकाशमार्गानें त्राटिका-पुत्र-मारीच ह्याकडे गेला. रावणाच्या भीतीनें मारीचही तपश्चर्या करीत असे. त्यानें रावणाचा उत्तमोत्तम भोजनादिकांनं आदर केल्या वकृशल वृत्त विचारिलें; तेव्हां रावण सांगूं लागला, " श्रीरामानें दंडकारण्यांतील माझ्या राक्षसेनेचा संहार केल्या; क्षणन त्याच्या स्त्रीचें हरण करून आणण्याचा निश्चय आहे; तूं ह्या कामीं सहाय्य हो, क्षणजे झालें. "

मारीचानें रावणास श्रीरामाचें महत्त्व व समरनै-पुण्याविषयी बरेंच वर्णन सांगितलें. तेव्हां रावण शांत होऊन लेंकत आला. त्यानें सीता-हरणाचा नाद

मोडिलाच होताः परंतु तिनक्यांत त्याची शुणनखा
 बहाण तेथे आली. तिची श्रीराम-लक्ष्मणांनं चांगली
 मोड निगविरी होती. आणि तिची कामवामनाही. तूम
 आर्य नव्हती. त्यामुळे ती अपमानांनं व निगशेनं
 उन्मत्त आर्य होती. ती रावणाच्या सभेंत मागूं
 लागरी "तूं समुद्रामही शुद्ध करणारा, पर्वतांम पाहिजे
 तिकडे फेकून मत्तेंत मिलाविणारा, देवतांचें मर्दन
 करणारा, भूमांचेद कर्ता, पर्गखयावर बलात्कार कर-
 णारा, विषयशस्त्राखप्रयोगप्रवीण, मनःश्याशिवाय
 कोणाच्याही हातांनं न मरणारा, अतिशय, त्रामदायक
 असें असून माझी अशी विरुपता पाहून तुला काहीच
 राग येत नाही. तूं असा स्वच्छेदाचारा, काम भोगासक्त,
 राजर्षीति ज्ञानशून्य कामा आत्ताम' खोटेपट राजास
 प्रजा मान देत नाही. राज्याची ज्याला पर्वा नाही, त्याचें
 राज्य लोकरच लयास जातें. तूं मवाशी विरोध केल्यास,
 पण मूम हेरांकडून वर्तमान आणवात नाहीस. बालका
 मार्गें वागणें तुला अयोग्य. अशा कर्मानें तुमें राज्य
 फार लोकर लयास जाईल. ज्याचें हेर, भांडागार व
 न्याय यथास्थित नाही, त्या राजाला पामर क्षणतात.
 जो राजा तीक्ष्णस्वभावा, अल्पदानी, अभिमानी व
 परधान असतो. त्याला संकटकाळी कोणी आश्रय
 देत नाहीत. जो भूपति आपल्याच आढ्यानें असतो, जो
 म्नेह्याची हिनवचनें ऐकत नाही. फार क्रोधी, स्वऱ्या
 भातांच्या वेळीं भात नाही, आणि अवश्यकर्तव्यकर्में करीत
 नाही. तो राज्यभ्रष्ट होतो. त्याला अधमाधम दशा
 येण्यास वेळ लागत नाही.

दशरथ-श्रीराम धनुर्विद्याप्रवीण आहे. त्याने माझी अर्धा दशा केली. तरी तुला कांहींच वाटत नाही? हे मोठेच आश्चर्ये ! " शूर्पनखेच्या उत्साहप्रवृत्ति वाक्यांनी रावणाम नवा उत्साह आला. तो पुनः मारीचाकडे गेला; आणि सर्व वृत्तांत सांगून त्याने त्यामही उत्साहही केले. तेव्हां " मी मायावीषांनी सुवर्णमृगांचे रूप धरून रामाश्रमाकडे जातो; आणि गृक्तिप्रयुक्ताने राम लक्ष्मणाम आश्रमापासून फार दूर नेतो, नितक्यांत ते मरता हरण कर. मंथि सांपडली तर मी राम लक्ष्मणामही मारितो " असा संकेत करून दोघे दंडकारण्यांत आले.

मारीच सुवर्ण मृग-वेषाने दंडकारण्यांत आल्यावर मृगाप्रमाणेच वागू लागला. सीतेने त्या मृगाच्या गहातांच तो श्रीराम लक्ष्मणाम दाखविला. तेव्हां लक्ष्मण खणाला, " असा मृग जगांत नाही. समर्या हा एखादा मायावी राक्षस असेच ! "

लक्ष्मणाकडून तो हरण आपल्यास मिळत नाही. असे पहातांच ती श्रीरामास " हा मृग मला जिवंत धरून द्या " असे नम्रतेने व आग्रहाने मागू लागली. तेव्हां निरुपायामुळे श्रीराम धनुष्यबाण घेऊन त्या मृगाच्या मागे लागला. त्या मायावी मृगाचे अनेक दंग केले. क्षणांत तो अंतर्हित होई. पुनः दृष्टीस पडे, निमिषांत जवळ येई. क्षणत दूर जाई. अशा धांवा-धांवीत श्रीराम आश्रमापासून बराच दूर आला. पळांत तो हाती लागेल अस दिसे; पण नितक्यांत फार दूर जाई. ह्या आसने श्रीराम आसला; आणि त्याने मृगास

ठार मागण्याचा निधीर करून एक ज्वल्य बाण सोडतांच, तो मृग हा मीने! लक्ष्मणा! अंम सोळ्या आने स्वर्गांने ओगून राक्षसरूपानें पतन पावला. रामानें आणली एक मृग मागिला, आणि आश्रमाचा मार्ग धरिला.

रावणाची युक्ति सफल झाली. मार्गाच राक्षमाचा श्रीरामामाग्या ध्वनि कानी पडतांच मीना विव्हळ होऊन लक्ष्मणाम मागूं लागली. " प्राणनाथाचा प्राणांतामाग्या ध्वनि आपण ऐकिल्या. ममयी कांहीं तरी संकट असेल, तूं जा आणि त्यांचा शोध घेऊन ये. "

लक्ष्मणानें मीनेच्या भाषणाकडे विशेष लक्ष्य पुरविलें नाहीं व तो जाग्यावरूनही हाल्ल्या नाहीं. त्यामुळे मीनेम फार कोप आला. ती क्षणाली " तूं आपल्या बंधूचा मित्ररूपां शर आहेस. केवळ मला भ्रष्ट करवी. इतक्याच हेतूनें तू इकडे आलास. नाहींतर श्रीराम संकटावस्थेत आहे, असें तुला समजतांच तूं जातास. " असें बोलत मीना मोठमोठ्यानें रडूं लागली. तेव्हां लक्ष्मणानें तिला मागितलें " अश्विल्वज्झांडांत श्रीरामाशीं गुद्ध करून जय संपादन करील, असा कोणाच नाहीं. तुला हें बोलणें उचित नव्हें. आतां श्रीराम मृगाम घेऊन येईल. मी तिकडे गेलों अमतां; पण अशा प्रसंगीं व अशा स्थितीं तसें करणें चांगलें नव्हें; इतक्याकरितांच गेलों नाहीं. "

मीना संतापानें क्षणाली " अरे, तुझ्यामाग्या दुर्बुद्धि बंधु पापमति असला, तर त्यांत कांहीं नवल नाहीं. निःसंशय तूं भरताच्या प्रेरणेनें किंवा स्वतःच

केवळ मला धर्मभ्रष्ट करण्याच्या उद्देशाने एकदाच इकडे आला आहेस. दुसरे काही नाही. पण, तुझी दृष्टभाषणा पार पडणार नाही. तुला वाटून असेल तर वाटो, पण मी तुझा आमरण आश्रय करणार नाही "

लक्ष्मणाम सीतेच्या वाक्प्रहाराने मरणप्राय दुःख झाले. तो ह्मणाला " स्त्रीयांचा स्वभावच असा. मी तुला कल्याणाचा मार्ग सांगितला. पण, तू आपल्या जार्तास्वभावावर गेल्यास आणि व्यर्थ मला कठोर शब्द बोलल्यास. मी श्रीरामाच्या आज्ञेप्रमाणे वागत असून तुला गोटा संशय आला. धिक्कार असो. मी श्रीरामाकडे जातो. वनदेवता तुझे रक्षण करेल. " असे सांगून परम दुःखितांतःकरणांने तो आश्रमांतून निघाला.

इतक्यांत ब्रह्मचाऱ्याच्या वेपाने लंकापति आश्रमाच्या द्वारी आला व सीतेस घेऊन चालता आला. जासां जातां सीतेने रडून फार दुःख केले; परंतु त्याचा उपयोग काय ? सीतेला बरेच दूर नेल्यावर जटायु अकस्मात तिच्या दृष्टीस पडला. त्याला तिने " रावणांत माझे हरण केले, असे श्रीरामास मांग. " इतके मोठ्याने ओरडून सांगितले.

जटायु स्वस्थ पडला होता. त्याने सीतेचे आकांत-वचन ऐकून तिजकडे पाहिले आणि रावणामास सांगितले " अरे, असे निंद्य कर्म करणे तुला योग्य नाही. तू सीतेला सोड, नाहीतर मला तुजबरोबर युद्ध करावे लागेल. नीचा रावणा, पापी लोकांच्या हाती फार दिवस संपत्ति रहात नाही. तुझा राक्षस मुळीच अपराध केला नसून चोरासारखे

अमें घोर कृत्य कर्णे, तुला शोभत नाही. आपलें शरीर थकणार नाही अमें ओझे उचलवें. ज्या कृत्यांत धर्म अथवा कीर्ति नाही, अमें कर्म कोण करितो ? मी वृद्ध व निरग्युव आहे; तें तरुण व मायुष्य आहेस. विचार कर. माझे समक्ष सीतेला मी तुला कधी नेऊं देणार नाही. "

जटायूने आपण एकतांच रावणराज महाराजांस फार कोप आला, आणि तो दात ओंठ खात जटायूशी संघर्ष करूं लागला. दोघ च्या घोरतर युद्धांत रावणाने धगन धन पडरी व जटायूचेंही फार नुकसान झाले. रावणाने त्याचे पंग व पाय छेदन केले. जटायु विगळत होऊन नर्मिनीवर पडला. सीता त्याकडे गेली आणि त्याच्या अंगावरून हात फिरवून समानार्थीच्या धर्ती मार्ग लागली. इतक्यांत रावणाने तिचा उचलून खांद्यावर घेतले व आपल्या मार्ग सुधारला.

सीता. रावणाने एकल हिनानें मार्ग लागली; परंतु त्या पापमतीच्या त्याचा कांहीच उपयोग झाला नाही. 'आता आपली कठीण दशा' अशा विचारांनी सीता विलाप करूं लागली. रडून रडून तिचे कमलनेत्र अनार्द्र झाले. तिचे सर्वांग कांपूं लागले दीर्घ श्वास निवृं लागला. आपल्या शोधास श्रीराम किंवा लक्ष्मण येत असेल काय ? त्याची काय अवस्था असेल ? इत्यादि अनेक विचारलहरींनी तिची मति गुंग झाली. तरी आममंतात आपलें रक्षण करणारा कोणी आहे की काय, हें ती पहात

होतीच. तेव्हां एका पर्वतशिखरावर पांच-मात वानर बसले आहेत. असे तिच्या अवलोकनांत आले. तिने आपल्या अंगावरील शेल्यांत पायातील तोगळ्या, कानांतीच कुडी इत्यादि अलंकार बांधून त्या वानरावर टाकिले.

रावण सीतेस येऊन निवाल्या. तो मार्गांत आणखी कोठे न थांबता तडक लंकेस पोचला. त्याने सीतेस आपल्या अंतःपुरांत ठेविले. आणि किम्वेक भयंकर राक्षसीस बोलावून मांगितले " माझ्या आज्ञेशिवाय कोणालाही इकडे येऊं देऊं नका. आणि हा जे काही मागेले, ते तुझी इलाद्या. "

श्रीराम आश्रमांत येऊन पहिले तो सीता नाही. त्याच्या मनांत नाना तरंग येऊ लागले. तो सीतेच्या शोधाकरितां आश्रमांतून निवाल्या. इतक्यांत लक्ष्मणही त्यास भेटा. श्रीरामास लक्ष्मणाने सवे वृत्तांत मांगितला. तेव्हां दुःखाश्रनां त्याचे सर्वांग भिजून चित्र आले. तो वेड्याप्रमाणे कृति करूं लागला. त्याला आपल्या देहाचेही भान राहिले नाही. वारंवार मूर्च्छा येऊं लागली. त्या वनांत जी जी वस्तु त्याच्या दृष्टीस पडे, तिला तो आलिंगन देऊन 'सजजनयन होत्सामा सीताशुद्धि विचारूं लागला.

विलापदुःखाने दुःस्वित झालेला श्रीराम एका वनांतून दुसऱ्या, दुसऱ्यांतून तिसऱ्या, " हा सीते! हा सीते! " क्षणत उन्मत्तवत् भटकूं लागला. तो लक्ष्मणास वारंवार विचारी " सीता कोठे! तिची

काय अवस्था ? सीता भेय्याग नाही, तर मी फार दिवस वांचणार नाही, मी परलोक गेल्या, तर पिता माझा विचार करील, तो चेदा वष पूर्ण झाल्या-
शिवाय कां अल्यम ? असे विचारिले. त्याला काय समपक उत्तर देऊ ? पालकी मनुष्यास सोडून जशी कीर्ति जाते, तशी मला सोडून सीता कशी गेली ? किती मी निवेद्य ! सीता होती यक्षन मी राख-
न शाची, स्वजन वियोगाची, पिताच्या मरणाची व मनेच्या वियोगाचीही चिंता बळगिरी नव्हती.
आता मी काय करूं ? केवढे तडे ! सीता कांठे ओंढ ! तिचा शोध कसा लगेला ! आज सर्व जखे मतिमंत माडयापडे उभी राहिली ! "

लक्ष्मणाने श्रीगमाच्या शतवनाच हात तितक प्रयत्न केले, तरी त्याचे मन शांत होईना. श्रीगम प्रत्येक क्षणाम नेव नेव तर्क वितर्क करी, आणि लक्ष्मण त्याचे कांही तरी उत्तर देई.

रावणाने सीता हरण केल्यावर श्रीगम-
लक्ष्मण काय करिताने ? हे समजण्याकरितां आठ राक्षस गुप्तस्वामि दंडकारण्यांत पाठावटे. सीता बलात्काराने वश करवी, असा त्याचा विचार होता. तो नेहमी अपर्या प्रतिष्ठा तिला मागे. बहुधा आत्म-
मूर्तितच त्याचा बहुतेक वेळ जात असे. परंतु,
पारित्रवा श्रेष्ठ सीता निकडे दृकूनदेखील पहात नव्हता. पति-विग्रहदुःखाने ती निःशक्त झाली.
त्यांत विनाय व पणिप आणि रावणाचे हृदय-
भेदक वज्रप्रहार, ह्यामुळे तिला मृत्यु येईल तर फार

चांगळें असें दिवें लागलें. रावणानें तिला एक वर्षाची मुदत दिली, आणि सांगितलें “ दिलेल्या अवकाशांत जर तूं मला वश झालो नाहीस, तर मी तुझा वध करीन. ”

सीता ह्मणाली “ अधमाधमा, तुझा विनाश-समय जवळ आला, ह्मणून तुला अशी वासना झाली. तूं मला कितीही दुःख दिलेंस, माझा वध केल्यास, तरी तुझा मी स्वीकार करणार नाही. ”

श्रीराम, सीतेच्या शोधार्थ दक्षिणेकडे फिरत असतांना मरणान्मुख जटायूची व त्याची भेट झाली. जटायूनें त्याला घडलेली हकीगत सांगितली. ती ऐकतांच, श्रीराम धाडकन भूमीवर पडला, आणि शोक करूं लागला. “ हाय ! हाय ! किती मी अधम ! सीते ! तुला कष्ट देण्याकरितां मी वनांत आणिली ! देवा ! राज्य गेलें ! वनवास प्राप्त झाला ! सीता गेली ! आणि आमचा हितकर्ता मित्र जटायुही चालला ! काय मी दुर्दैवी ! मागच्या जन्मी मी काय पातक केलें असेल तें असो. आतां माझी पुढें काय दशा होणार ? ”

“ रावणानें सीता नेली. ” असें श्रीरामास सांगत असतांच जटायु गतप्राण झाला. त्याचा अग्नि-संस्कार करून श्रीराम लक्ष्मणासह पुढें निघाला. नंतर कबंधानें त्यास सांगितलें “ सुग्रीवाची व तुमची भेट होईल, तर तुमचा कार्यभाग सांघेल. सुग्रीव हा चतुर, बलवान. सत्यवक्ता, व नम्र आहे. तो ऋष्यमूक पर्वतीं रहातो. ”

असें समजतांच, मत्वरतेनें श्रीराम तेथून पंपा मरोवराचे कांठी आला. सुग्रीव, श्रीराम लक्ष्मणाची पौरुषमंपन्न व माधुवृत्ति पाहून साशंक झाला. त्यानें हनुमान नामक आपले प्रधानाम श्रीरामाकडे शोधार्थ पाठविलें. बायलेनें व सुग्रीवाचें फार वेम-
नम्य होतें. ' न ज्ञाता, श्रीराम समयी वाळी-
कडूनच आला असावा. ' असा त्याला संशय होता.

हनुमान भिक्षुकाच्या वेषानें श्रीरामाकडे आला, आणि नम्रतेनें श्रीरामाम विचारूं लागला " तुम्ही पराक्रममंपन्न व सूर्यासारखे तेजस्वी पुरुष, ह्या भयंकर निविड वनांत कां आलां ? हें कृपा करून सांगाल, तर मी आपला फार आभागी होईन. तुम्हीं राज-तेज-संपन्न दिसतां. बरें, राजे ह्मणावें तर तुमचा तपस्व्यासारखा वेष दिसतो. ह्यामुळे कांहींच तर्क करितां येत नाहीं. तुम्ही कोणाला तरी शोधित असाल, असें दिसतें."

लक्ष्मणानें हनुमानास सर्व वृत्त सांगितलें. तेव्हां ह्यांच्या हातून आपलें काम होईल, असा हनुमानानें दृढ निश्चय केला व सांगितलें " सुग्रीव राज्य-भ्रष्ट झाला आहे. त्याच्या बंधूनें (वाळी) त्याच्या स्त्रीचें हरण केलें आहे. त्याचेच भयानें तो अशा भयानक जंगलांत रहातो. सुग्रीव सीतागुद्धीत तुमचें चांगलें सहाय करील. आतां आपण तिकडेच जाऊं. "

असें सांगून हनुमानानें भिक्षुकपेषाचा त्याग केला व वानररूप प्रकट करून श्रीराम-लक्ष्मणास

स्कंधावर बसवून तो क्षणांत ऋष्यमूक पर्वती आला. हनुमानानें सुग्रीवाची व श्रीराम-लक्ष्मणाची भेट करविली व त्यांचें सविस्तर वृत्तही सांगितलें. तें ऐकून सुग्रीव ह्मणाला “तुझी दोंवेही धर्मात्मे, धीर-वीर, सत्पुरुष श्रेष्ठ. शूराग्रेसर व महान् पुरुष आहां. तुमच्या दर्शनानें मी आज कृतकृत्य झालों. आज म.झें जन्माचें सार्थक्य झालें, असें मी समजतां. मी वानर असून तुझी मजशी स्नेह करूं इच्छतां, ह्मणजे मला मान देतां असेंच मी समजतां. ज्या कार्याप्रीत्यर्थ तूही मजशी स्नेह करूं इच्छतां, त्याकरितां मी वचन देतां हें व्या. ”

असें ह्मणत वचन देण्याकरितां सुग्रीवानें आपला हस्त पुढें केला. तेव्हां श्रीरामानेही पाणी मीडन करून दृढालिगन दिलें.

सीता घेऊन रावण जात असतांना, तिनें अलंकार टाकल्याविषयीचें पृथ्वी लिहिलेंच आहे. ते अलंकार ह्याच वानरास सांपडले होते. ते त्यानें श्रीराम-लक्ष्मणापुढें आणून ठेविले. श्रीराम ते पहातांच, ओळखून “हा सीते ! प्रीय सीते ! ह्मणून भळ भळ रडूं लागला, आणि रडत रडत लक्ष्मणास सांगूं लागला “लक्ष्मणा, रावणानें सीता नेली; तेव्हां तिनें जे अलंकार टाकिले ते पाहिलेस ? ”

लक्ष्मण ह्मणाला “मी तिच्या पदकमलांचें नेहमीं दर्शन घेत असं; त्यामुळें हे पैजण मात्र मी ओळखले. हे तिचेच आहेत, ह्यांत शंका नाहीं. दुसरे अलंकार मला ओळखतां येण्याचें कांहींच साधन नाहीं. कारण, आज-

पर्यंत निकडे मी पाहिले नाही. आणि नपाहणेंच राहून. ”

सुग्रीवानें स्वाम्यति मांगतांना छटले “ मी एक वानर आहे. माझीही स्त्री बाळीने नेली; परंतु मी असा शोक करीत नाही. तूं महात्मा व माझात् परमेश्वरस्वरूप असून, असा शोक करितोस हें तुला योग्य नव्हे. बुद्धिवृत्तांनी धैर्य धरावें, हेंच त्यांस भूषण होय. संकट-काळ हा आकाशांतील अभ्राप्रमाणे आहे. गंभीरतेनें जें कार्य होतें, तें उतावळीनें होत नाही. माझ्या पुरुषार्थानें तूं निःसंशय रावणामह सर्व राक्षसांचा निःपात करून सज्जनांचें पालन करशील. शोकममयी वाचण्यांत कांहीं अर्थ नाही. शोकाचा त्याग कर--धैर्य धर--प्रयत्न कर--पुरुषार्थ कर. एकसारखे दुःख करीत राहिलें तर कधींच सौख्य मिळणार नाही. मी तुला मांगावें असा अर्थ नाही; परंतु मित्रभावानें मुचले ते चार शब्द सांगितले. त्याविषयी तूं आपल्या मनास अमंतीप होऊं देऊं नकोस. ”

मित्र-धर्म फार कठीण आहे. मित्र हा धनवान, दगिद्री, सुखी, दुःखी, निर्दोष, किंवा सदोष असो, तरी मित्राला शरणरूपच आहे. स्वऱ्या मित्राकरितां धन, सौख्य अथवा देशत्याग करावा लागला तरी चिता नाही. जो उपकार करितो, तो मित्र व जो अपकार करितो तो शत्रु होय.

सुग्रीवानें श्रीराम-लक्ष्मणास सांगितलें “ बाळीनें मला अतिशय दुःख दिलें व तो अद्यापीही देत आहे. परंतु, हनुमानप्रभृति चार वानरांनी फार दक्षतेनें माझे संरक्षण केलें. बाळी बलवान आहे. त्याच्या घरणावरच माझ्या सुखाचा व जीविताचा आधार

आहे. माझा पिता मृत्यु पावला, तेव्हां त्यानें वाळीस राजा केलें. वाळीनें माझी स्त्री घेतली आणि मलाही राज्यांतून हांकून लाविलें. हल्लीं तो किष्किंधेत थाटानें राज्य करीत आहे. ”

श्रीरामानें सुग्रीवांस अभय वचन दिलें. नंतर सर्व मिद्धता करून ते समैन्य किष्किंधेत आले परस्परांचें घोर युद्ध चाललें असतां. सुग्रीव कोण व वाळी कोण ? हांच श्रीरामास ओळख पटना. सुग्रीव, वाळीकडून जर्जर होऊन ऋष्यमूकीं आला. श्रीराम युद्ध सोडून तिकडेच गेला. तेव्हां वाळी कोण व सुग्रीव कोण ? ह्याची ओळख पटण्याकरितां श्रीरामानें लक्ष्मणाच्या हातून सुग्रीवाच्या गळ्यांत नागपुष्पी नामक एक लता बांधविली. त्यामुळे चुकभूल होण्याचा संभव राहिला नाहीं.

श्रीराम सुग्रीव-सेनेसह पुनः किष्किंधेत आल्यानंतर सुग्रीवाचें व वाळीचें भयंकर समर झालें. त्यांत वाळीनें सुग्रीवाच्या मस्तकावर सृष्टीप्रहार केला. त्यामुळे सुग्रीव रक्तबंबाळ झाला. थोड्याच वेळांत तो थकला व संरक्षणेच्छेनें श्रीरामाकडे दीन-वदन पाहूं लागला. श्रीराम तेव्हांच त्याचा हेतू समजले. त्यानें एक बाण मारून वाळीस मरणोन्मुख केलें. वाळी पडला. श्रीराम-लक्ष्मण त्याला पाहण्याकरितां समीप गेले. प्राणांतस्मयीं क्रोधसंतप्त होऊन वाळीनें श्रीरामास विचारिलें “ श्रीरामा, तूं कुलीन, सत्पुरुष व योग्याचार्य पाहणारा आहेस; असें लोकवार्ता सांग-

ते. पण, तूं पातकी, निर्दय, धर्मठग, व मिथ्याधर्मवेष्टी आहेस असें तुझ्या आतांच्या कृतीवरून दिसते. अरे, क्षत्रियकुलोत्पन्न, तपस्वी, वेषधारक व महात्मा असें निष्ठुर कर्म करील असें मला दिसले नव्हते. महात्म्या दशरथाच्या उदरीं तुजमागवा शठ, शुद्र, अपकारी पुरुष कसा जन्मला देव जाणे. तुझे व माझे शत्रुत्व किंवा मित्रत्वही नाही. मजवर तूं विनाकारण स्वपराक्रमाचा प्रकाश पाडिल्यास. तथापि, सीताहरण करणाऱ्या रावणाकडे वक दृष्टीनें पहाण्याचेही तुला अद्याप सामर्थ्य झाले नाही. एखाद्या झोंपलेल्या मनुष्यास सर्पा-नें दंश करावा : त्याप्रमाणें तूं अन्यायाचरण केलेंस. ज्या स्वार्थाकरितां तूं सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून माझा प्राण घेतल्यास, तो प्रथमच मला सांगतास तर मी एका क्षणांत तुझे कार्य सहज केले असतें. मी एका निमिषांत रावणाम धरून आणून तुजपुढें ठेविलें असतें. सुग्रीवाम राज्य मिळणें स्वाभाविक आहे. परंतु, अधर्मानें तूं मला मारिलेस, हा तुझ्या कपाळचा जन्मोजन्मी कलंक जाणार नाही ! मला मरणाची घुळीच भीति नाही. प्रण, तुझे ह्या कृत्याविषयीं काय मत आहे, तेंच मला ऐकावयाचें आहे. ”

श्रीरामानें प्रांजळ मनानें सांगितलें “ धर्म, अर्थ व लोकपद्धति ह्यांचा विचार केल्याशिवाय केवळ मूर्ख-त्वांनं तूं माझा धिःकार केलास. असो, ही सर्व पृथ्वी इश्वारु कुलाची आहे. तिजवर जे अपराध करितात, त्यांस शिक्षा करणें हें आमचें काम आहे. तूं नीच-कर्मो, धर्मोद्ध्वक व काम-भोगासच पुरुषार्थ मानणारा

आहेम. तुला राजपद्धति माहीन नाही. जी झाली तीच देहांत शिशा तुला योग्य होय. "

" काय सांगूं ! असा. झालेल्या अपराधाची क्षमा कर आणि माझ्या अंगदाचे संरक्षण कर. तो बालक आहे. जसा सुग्रीव तसाच अंगद समज आणि सुग्रीव, तारेचा अपमान करणार नाही इतकी व्यवस्था ठेव ह्मणजे झाले. " असें बाळीनें सांगितलें.

श्रीराम ह्मणाले " दैवगति विचित्र आहे. तूं शोक, मोह, व भय यांचा परित्याग कर. सुग्रीवाप्रमाणें किंवा तूं जमें करित होतास तसेंच मी अंगदाचे रक्षण करीन. "

श्रीरामशरविद्ध होऊन बाळी पडला असें समजतांच, तारेनें फार शोक केला. ती समरंगणी येऊन बाळीस आलिंगून आक्रोश करूं लागली. अंगदही तेथें आला त्याचें रक्षण करण्याची बाळीनें सुग्रीवासही विज्ञापना केली व अंगदास सांगितलें " अंगदा, मुखाचा हर्ष व दुःखाचा शोक करूं नको. देशकालावर दृष्टी दे. मार्गा मेवा केली नवर्तास. तरी त्याविषयीं मला कांहीच वाटलें नसतें; पण सुग्रीवाकडे तसें वर्तन ठेवशालि. तर तो तुजवर प्रेम ठेवणार नाही. राजा, अग्नि, गुरु व स्त्री यांच्या विशेष सान्निध्यानें विनाश हांतो व फार दूर राहिलें तर कांहीच अर्थ हांत नाही. " असें बोलतां बोलतां बाळी निचेष्टित पडला.

तारा शोकविव्धल झाली. सुग्रीवासही वैराग्य उत्पन्न झालें. परंतु श्रीरामानें सर्वांचें शांतवन केलें, सुग्रीवास राज्याभिषेक केला व अंगदास युवराज नेमिलें. हनुमान, नील, जांबुवान व गंधमादन वगैरे

मंत्री सुग्रीवाची आज्ञा फारच दक्षतेनें बंध करूं लागले. सुग्रीवाची स्त्री रुमाही त्यास मिळाली व वाळीची स्त्री तारा किष्किंधेत शांतपणानें राहूं लागली.

नंतर श्रीराम ऋष्यशृंगावरील प्रस्त्रवण प्रदेशांत राहिला. त्यानें चित्त सांतेच्या चित्तेनें निमग्न असे. सुग्रीवास स्त्री, राज्य, व कीर्ति मिळाली, ह्याच आनंदांत तो निमग्न होता. श्रीरामास त्यानें जें वचन दिलें होतें, तें जसें काय त्याच्या ध्यानांतच मळतें. एकदां हनुमानानें त्यास सांगितलें “ समयी प्रत्युपकार जाणून जो मित्राशीं वागतो, त्याचें राज्य, यश व प्रताप हीं वृद्धिंगत होतात. मित्रकार्यांत जो अनास्था करिता, तो अनर्थानीं घेरिला जातो. बळ गेल्यानंतर कोणाचेंही काम केंद्रें, तरी तें न केल्याप्रमाणेंच होतें. मीं सांगावें असें नाहीं; परंतु श्रीराम तुझावर विश्वास ठेवून आहे इतकें ध्यानांत असोद्या क्षणजे झालें. कारण, तुमचा मित्र श्रीराम अपारप्रभाव व सद्गुणसंपन्न आहे. तो त्रैलोक्यविजयी आहे. त्याला आमच्या सहायाची विशेष अवश्यकता आहे असें नाहीं; पण न जाणो तो आपलें मन पाहाणार नसेल कशावरून? ”

सुग्रीवास हनुमानाचें सांगणें मत्त वाटलें. त्यानें नील सेनापतीस “ पंधरा दिवसांत सर्व सेना सिद्ध करा ” असें सांगितलें. आणि तो विलासमंदिरांत जातांच सर्व विसरला. “ मनोमन ईश्वर साक्ष ” ह्या न्यायानें श्रीरामासही सुग्रीवाची आमच्या कामी अनास्था आहे असें वाटून त्यानें लक्ष्मणास सुग्रीवाकडे पाठविलें तारेनें व हनुमानानें त्याची समजूत घातली. लक्ष्मण

शांत मनानें श्रीरामाकडे आला. सुग्रीवानें सीता कोठें आहे ह. पहण्याकरितां मोठमोठ्या वानरांस निकडे तिकडे पाठविलें. त्यांत हनुमानावर त्याचा फार विश्राम होता. त्याम त्यानं सांगितलें " तूं महा बलवान, चतुर, स्वकार्यदक्ष, बुद्धि-उत्साह-संपन्न व देश-काल-ज्ञानी आहेस. एतदर्थ हें काम काळजीनें कर " श्री-रामानें हनुमानाकडे आपल्या हातांतील एक आंगठी देऊन सांगिलें कीं " ही मुद्रिका पाहील तर तूं मज-कडून आला आहेस असें सीता ओळखील. "

सीताशुद्धचर्य निघालेल्या वानरसंमनपैकी अंगदाची व गृध्रमती जगयूच्या कनिष्ठ बंधु संपातीची गांठ पडली.

त्यानं " साता रावणानें लंकेत नेली " असें सांगितलें. तेव्हां सीतेचा शोध लागला अशा समजानें अंगदप्रभृति सर्व वानरांस फार आनंद झाला. ते हर्षानें नाचूं लागले आणि तशाच स्थितीत समुद्रापर्यंत आले. तेथें त्यांचे हात, पाय व उत्साह एकदमच गळला! अता कसें करावें? हाच प्रत्येकाच्या मनांत विचार घोळूं लागला. अंगदानें त्यास धीर दिला. तो झणाला " अहो, खेद फार वाईट. तो पुरुषास मारितो. जो उत्साह सोडून खेदवश्य होतो. त्याचें तेज क्षीण होतें व पुरुषार्थही सिद्ध होत नाही. धैर्य धरा. तुझापैकीं कोण समर्थ आहे ? सांगा. हा शत योजन समुद्र कोण उल्लंघन करूं शकेल ? "

सर्व वानरांनीं आपआपली शक्ति सांगितली. त्यांत जांबवानानें (आस्वलांचा राजा) आपण वृद्ध झालों आहे, एतदर्थ नव्वद बोजनें उडी मारीन. पूर्वीं यापे-

भांही जास्त मी उडी मारीत होतो. आतां उडी मारीत, पण मागे येईन किंवा नाही हें सांगवत नाही. असेंही मुचविलें. बराच वेळ भवति न भवति झाल्यावर हनुमानानें समुद्रेह्वन करावें, असें ठरून त्यानें आपला देह विस्तृत केला; आणि एका उड्डाणांत तो समुद्राची मौज पहात व उच्छ्वल करीत लंकेतील त्रिकूटाचलावर उतरून लंकेची रचना पहात थोडा वेळ बसला.

तेव्हां लंका नगरी अवर्णनीय होती. रावणानें सीतेस तेथें आणल्यापामून चांगला बंदोबस्त ठेविला होता. अपण विशाल देहानें गेलों तर राक्षस तेव्हांच ओळखतील व आपल्या कामाचा बिचाड होईल, असा विचार करून हनुमानानें सामान्य वानरस्वरूप धारण केलें. आणि रात्री लंकेत प्रवेश केला. तेव्हांच्या थाटाचें लंकेचें कोण वर्णन करील ! जिकडे पहावें तिकडे गीत-वाद्यें चाललीं होती. हास्य-विनोदादि श्रीडांस तर सीमांच नव्हती. कोठें सिंहनाद, कोठें वेदघोष, कोठें रावण राजाची स्तुति चालली होती. जिकडे तिकडे आज्ञा होतांच काळामही ओढून आणण्यास सिद्ध अशी प्रबल सेना सज्ज होती. चंद्रोदय झाला. हनुमानास ती एक सहायनाच झाली. तो कोठें सुस्वर वीणा वादन ऐकत व कोठें स्त्रीपुरुषांचे विहार पहात, पुढें निघाला. तेथें मद्यप्रशानप्रमत्त राक्षस बडबड व धांदल करीत होते. त्यापुढें कित्येक स्त्रिया स्वपतीच्या अंगास चंदनादि सुगंध लेप कोमल हस्तांनीं लावीत होत्या. कित्येक स्त्रिया पुरुषांस दडा-

लिंगन देऊन स्वस्थ पडल्या होत्या. कित्येक हंसत होत्या. व कित्येक मानी स्त्रिया दीर्घ निश्वास सोडीत पतीवर रागावून बसल्या होत्या. अनेक घरांतील अनेक तऱ्हा. त्या सर्वांची स्थिति सांगण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

पुढें गेल्यावर पुष्पक विमान त्याच्या दृष्टीस पडलें. विजनें जमा मेघ शोभतो, त्याप्रमाणें तें विमान सुंदर स्त्रियांनीं परम शोभिवंत दिसत होतें. जसें आकाश ताऱ्यांनीं शोभायमान दिसतें, त्याप्रमाणें तें अमोल्य रत्नांनीं परिशोभायमान दिसे. त्यांत मौल्यवान हिऱ्यांचे पर्वत केलेले होते. त्यावर वृक्ष हांते. वृक्षांवर अपूर्व पुष्पांची रचना होती. त्यांवरील बारीक केंसर व पाकळ्या तर इतक्या चानुर्यानें केल्या होत्या कीं, तें पुष्प पहातांच सुगंधार्थ काढून ध्यावें असें कोणासही वाटलें असतें. प्रमुल्ल सरोवरांची व उपवनादिकांची अद्भुत रचना होती. तेथून जवळच मन आनंदीत करणारा सुगंध येत होता. त्या शाळेंत हनुमान उतरला. त्या मनोरम मंदिराच्या पायऱ्या अमोल्य रत्नांच्या होत्या. रत्नतेजाच्या चकचकाटानें तें सुगंधालय पंचेंद्रियांचें शांतवन करीत होतें. त्यांत अनेक सुंदरी रहात असत. तेंच रावणाचें शयनागार. त्यांत रावण स्वस्थ घोरत अस्ताव्यस्त पडला होता. त्याच्या शेजारी त्याची पट्टराणी मंदोदरी झोंपली होती. तिचें मनोहर सौंदर्य पहातांच हनुमानास हीच सीता असेल असा भास झाला. तितक्यांतच सीतेच्या पतिनिष्ठेची व पालिब्रत्याची स्मृति झाली. असो. अश्लोक वनाशिवाय

सर्वे लंका नगरी धुंडाळल्यावर हनुमानानें स्वमना-
शीच कितीएक तर्क केले. नाना तऱ्हेच्या कल्पना
चालविल्या. पण, सीतेचा शोध लागेना. शेंवटीं तो
अशोक वनांत आला.

त्या वनाची शोभा पहातांच हनुमानास विस्मय
झाला. तेथें लहानमोठे अमृत जलाचे पाट चित्रवि-
चित्र आकृतींनीं सुशोभित दिसत. ते मांत्यांनीं व
रत्नांनीं शानदार बांधले होते. वनांतील कित्येक वृक्ष
सुवर्णप्रमाणें व कित्येक अग्निज्वालांप्रमाणें चकाकत
असत. जिकडे तिकडे लहान मोठे चमत्कारिक वृक्ष
अमृत कित्येकांवर सुंदर लता लटकत होत्या. त्यांत
पर्वताप्रमाणें उंच, कैलासासारखा शुभ्र आणि प्रवा-
ळांच्या पायऱ्यांनीं शोभिवंत केलेला एक महाल हनु-
मानानें पाहिला. तो पुढें जाऊन पाहूं लागला तेव्हां
चंद्रवदनी चारुगात्री एक सुंदरी शोक-ध्यान-दुःखानें
दुःखित झालेली आहे, असं त्याच्या दृष्टीस पडलें.
तिच्या समंतात पुष्कळ राक्षसी बसल्या होत्या. पहांट
होईपर्यंत हनुमान सीतेचा शोध करीत होता.

पहांट होतांच लंकेतील कित्येक राक्षस वेदपठण
करूं लागले. बंदीजनानीं स्तुतिपाठ चालविला. वाद्यध्व-
नीनें रावणही जागृत झाला. जिकडे तिकडे राक्षसांचा
कलकलाट सुरू झाला. जो पहावा तो आपआपल्या
उद्योगास लागलेला. सीता पतिचिंतन व शोक करूं
लागली. ती झणाली “ देवा ! मी सनाथ असून
अनाथ झालें ! जे प्राणी भाग्यवंत तेच श्रीरामाचें
पवित्र दर्शन घेतील. मी हत भाग्य ! मी दुर्दैवी !

हृणन मला अशा यातना सोसाव्या लागत आहेत. मी पूर्वजन्मी काय दारुण पातक केले होते त्याचे हें फळ मी भोगीत आहे. या मनुष्यजन्मास धिक्कार असा ! श्रीराम दयाळु आहे; परंतु माझ्या भाग्यक्षयामुळे त्याला माझी विस्मृति पडली असेल. मी इकडे दुःखानलांत पोळत आहे हें तरी त्याला समजले असेल किंवा नसेल प्रभु जाणें ! ह्या दुष्ट दुर्मति निशाचरींनीं तर माझा छळच मांडिला आहे. देवा ! तुला दीनवत्सल ह्मणतात; परंतु माझी दया तुला कां येत नाही ! या तापत्रयापेक्षां मरण येईल तर फार चांगले. रावणाची मुदत संपत आली. तो अधर्मी आहे. लंकेत भयंकर उत्पात होवो. ह्या अधर्माधर्माची राख-रांगोळी हांवो. श्रीरामास—माझ्या परम प्रीय प्राणनाथांस ज्ञान-वैराग्यामुळे माझा विसर पडला नसेल ना ? जें मनुष्य दृष्टीसमोर असतें, त्यावर कोणाचीही प्रीति असते. पण, तें दृष्टीआड झालें कीं, ती प्रीतीही कमी होते. असें ह्मणतात ते खरें. परंतु, कृतघ्नाचें हें कर्म. माझा प्रियकर श्रीराम कृतज्ञ आहे. तो माझी कां उपेक्षा करीत असेल ? शस्त्र हें हिंमेचें मूळ कारण असें मनांत आणून श्रीराम लक्ष्मणानें त्याचा परित्याग तर केल्या नसेल ना ? न जाणो, चांडाळ पापमूर्ति रावणानें त्यांचा घात तर केला नसेल ? हाय हाय ! आतां मी काय करूं ? कोठे जाऊं ? माझें सतीत्व संरक्षण कसें होईल ? ईश्वरा ! मला मरण तरी दे रे ! या यातना, अशा दीन, निराधार, दुःखि, संकटग्रस्त अबलेस सहन होत नाहीत. धीर तरी कोणाच्या आशेवर

आणि किती दिवस धरूं ? आत्मघात करूं ? शिव शिव! त्यामारखें महान पाप नाही. असें पुरुषश्रेष्ठ ह्मणतान. करूं तरी काय ? खरेंच. जगदीशा! आता हा जगदलोक नकोसा झाला. कसा तूं सर्वज्ञ मलाच पापिर्णाला विमरलाम ? काय माझे बळवत्तर देव! "

सर्नात शोक करूं लागली की. तिजवर रक्षक अमलेल्या व निला अनुकूल करण्याकृतिं देखिलेल्या गक्षमी फार पीडा देत. केवळ त्रिजटा मात्र तिजवर प्रीति करी. असो. हनुमानानें सीतेस ओळखतांच सांगितलें " माते, सदाचार-संपन्न व स्वजन-प्रतिपालक श्रीरामाकून मी आलों आहे. मला हनुमान असें ह्मणत त. श्रीराम लक्ष्मण कुशल आहेत. त्यांनीं तुझे कुशलवृत्त विचारण्याकृतिं मला पाठविलें आहे.

श्रीराम-लक्ष्मणाचें कुशलवृत्त ऐकून सीतेस आनंद झाला. तितक्यांतच तिच्या मनांत नाना तरंग उद्भवले. शेवटीं हा हनुमान वेषधारी गवणच असावा, असंही तिच्या मनांत आलें. तेव्हां हनुमानानें आपण लंकेत यईपर्यंतचें सकल वृत्त श्रीराम-स्वरूप-वर्णन यथातथ्य सांगितलें. आणि आपण श्रीराम-दूत खग, अशी तिची खात्री पटण्याकृतिं श्रीरामानें त्याकडे जी मुद्रिका दिली होती. तीही सीतेकडे दिली व आपल्या अय्यद्भुत शक्तीचीही गोष्ट सांगितली. सीतेला रंजनावरून नेण्याची तयारी व उत्सुकतेचा प्रभाव दाखविला. परंतु, भावी विपत्तीचा विचार करून तो वेत त्यास एकीकडे ठेवणें भाग पडलें. नंतर हनुमान सीतेची

आज्ञा घेऊन श्रीगामाकडे यावयास निघाला. तेव्हां सीतेने त्यास खुणेकरितां एक शिरोभूषणही दिलें.

हनुमान सीतेची आज्ञा घेऊन निघाला. तेव्हां राक्षसांचें व आपलें बलाबल किती आहे हें पहावें व शत्रूंचें जातां जातां कांहीं तरी अनहित करून जावें, असा त्या करणशास्त्रपटूनें मनांत विचार आणून लंकेतील मोठमोठे वाडे, मंदिरे व वृक्ष धुळीस मिळविले. अशोक वनाचा तर सर्वांशींच विध्वंस उडविला. रावणास हें वर्तमान समजतांच त्यानें किंकर नांवाचे ऐंशी हजार राक्षस हनुमानास शिक्षा करण्याकरितां पाठविले. त्यांनीं हनुमानास वेढिलें. तेव्हां हनुमान “ श्रीराम-लक्ष्मण व सुग्रीव राजाचा सदैव विजय असो ” असें मोठ्यानें ओरडून भुभुकार करीत सांगूं लागला “ मी श्रीराम-दूत हनुमान आहे. एका रावणासच कां हजारों रावणास मीं एकटा समरंगणप्रसंगीं ठार मारीन, असा माझा आतिशय अलौकिक पराक्रम आहे.” असें सांगत त्यानें सीतेस प्रणाम करून आपला भव्य देह विस्तारिला व भयंकर सिंहनादांनें आकाशपाताळ एक करून सोडिलें. तितक्यांत जंबुमाली ह्या नांवाचा एक वीरश्रेष्ठ राक्षस त्याशीं युद्ध करूं आला. हनुमान उड्डाण करून एका मोठ्या मंदिरावर बसला. त्यानें रावणमंदिराची क्षणांत राखरांगोळी केली. जंबुमालीस ठार मारिलें. व ‘श्रीराम तुझांशीं युद्ध करावयास लौकरच येईल’ अशी सूचना देऊन तो उड्डाण करूं लागला. तितक्यांत संधि साधून त्यानें मुष्टिप्रहारानें व नखांनीं कित्येक राक्षस गतप्राण केले.

हनुमानानें किकरांचा व मंत्र्याच्या मात पुत्रांमह इतर अनेक सैनिकांचा मंहार केला. हें वर्तमान रावण-राज महाराजाम समजतांच त्याच्या पोटांत भीति पडली. तरी त्यानें धीर धरून विरूपाक्ष, यूपक्ष, दुर्धर्ष, प्रघंस व भासकरण नामक पांच सेनापतींम समेन्य हनुमानाशीं समर करण्यास पाठविलें: आणि 'त्यास टार मारा, नाहीतर होवां होईल तितके श्रम करून धरून तरी आणा' असें मागितलें.

पांचही सेनापति प्रचळसर वेगांनें व धैर्यानें आपल्या अंगावर येत आहेत. असें पहातांच हनुमानानें आपला देह अवाटव्य वाटवून गगनमंडळ परिक्रंपायमान करणाऱा भुभुकार करून आकाशांत उंच उड्डाण केलें, व तो एकदम पर्वत कोसळल्याप्रमाणें राक्षस सैन्यावर पडला. त्या तडाक्यांत दुर्धर्षासह कित्येक रात्रिचर जैंगरून टार मेलें व कित्येक जंजर होऊन अक्राळ विक्राळ ओरडत पडले. हनुमानानें एक अजस्र वृक्ष उपटून घेउन विरूपाक्ष व यूपक्ष ह्यांस एका तडाक्यांत टार मारिलें व प्रघंस आणि भासकरण ह्यांस वायाळ केलें. फारच थोडे निशाचर पळाले. समयी ते आणखी कोणाम तरी घेउन येतील, तर त्यांचाही पाठाग उडवावा अशा विचारानें हनुमान कांहीं वेळ विश्राम घेत बसला.

इतक्यांत रावणाचा कनिष्ठ पुत्र असकुमार समरसिद्धतेनें तेंथें आला. तो फारच पराक्रमी, अभंगोत्साही व शक्तिसंपन्न होता. त्याबरोबर सैनिक निशाचरही पुष्कळ होते. त्यांस पाहून हनुमानानें रणगंभीर घन-

घोर गर्जना केली; आणि सपाट्याबरोबर अक्षकुमाराचे पाय धरून त्याला गरगर फिरवून एकदां जमिनीवर आपटलें. त्याबरोबर त्याच्या देहाचा चुराडा होऊन तो यमालयीं गेला.

अक्षकुमारानंतर इंद्रजित हनुमानाशी युद्ध करूं आला. तो शस्त्रास्त्र-विद्या-कुशल, धीर, गंभीर, तपोबल व भुजबलरक्षित व बद्धिमान होता. त्याच्या रथाचा घोर शब्द ऐकतांच हनुमानाच्या अंगावर रंभांच थरा रले. इंद्रजितानें अमांघ बाणवर्षाव केला. हनुमानही चांगल्या धैर्याने व युक्तीने युद्ध करूं लागला. तरा इंद्रजितानें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून हनुमानास बांधिलें आणि रावणाकडे नेलें.

तेव्हां प्रहस्त मंत्र्याने त्याला विचारिलें “ तूं कोण, कोठून आलास व कां आलास तें खरें सांगशील, तर सुटशील. नाहीतर प्राणास मुकशील. ”

“ मी जातीचा वानर. कंवल रावणराज-दर्शनार्थ रूपांतर करून येथें आलों. दशवदनाचें दर्शन होण्यास दुसरें कांहीं साधन नाही. इतक्याकरितांच मला वनविध्वंस करावा असें वाटून मी तसें केलें. आणि मला मारावयाला जे राक्षस आले, त्यांचा आत्मसंरक्षण करीत असतां मला संहार करणें भाग पडलें. मी सीता-शुद्धि करितांच इकडे समुद्रोल्लंघन करून आलों. रावणा, बुद्धिमान पुरुष समूलनाशक पर-दारा-हरण करीत नाहीत. अरे, तपोबलसामर्थ्यानें तुला जें अपार ऐश्वर्य व आयुष्य मिळालें आहे, त्याचा परस्त्री परिग्रह-रूप अधर्मानें विनाश करूं नको. तूं सीतारूप काळपा-

शक्यते स्वहस्तांनीं स्वकंठों घालून घेतलास. आत तरी विचार कर. आणि सीतेस श्रीरामाकडे पांजीव. नाहीतर तिच्या पानिव्रत्यरूप प्रस्वर तेजानें आणि सदाचरणी, सत्यवचनी, नर-वीरग्रेसमराच्या प्रकोपाग्नांनं तुझ्या धन-कनक संपन्न मुशोभित लंका नगरीचा विध्वंस होईल; आणि त्यांत तुझ्या कुलार्ची व पराक्रमसंपन्न अनेक वीरांची राख-रांगोळी उडेल. ज्याचें दैव किंवा काळ फिरतो, त्याला दुर्बुद्धि मुचावयाम वेळ लागत नाही. आणि एकदां दुर्बुद्धि मुचली कीं, तिचा परिणाम फार काळ भोगावा लागतो.”

रावणाचा प्रकारही तसाच झाला. हनुमानाचें हितकर व मधुर भाषण त्याला मुळींच आवडलें नाहीं. उलट तो क्रोधाम चढला. त्यानें हनुमानास ठार मारण्याचा निश्चय केला. परंतु, त्या कामीं रावणाच्या कनिष्ठ बांधवांनं विभिषणानें अनुमत दिलें नाहीं. त्यानें मागितलें “ कार्यातील उत्कर्ष किंवा अपकर्ष ज्ञात राजे दूतांचा वध कधींच करणार नाहींत. ह्या वानराचा वध करणें हें धर्म व लोकसंप्रदायविरुद्ध आहे. तुमच्यामार्गे शास्त्रज्ञ पुरुष जर क्रोधवदय झाले, तर शास्त्राभ्यास-परिश्रम व्यर्थ असं झटलें पाहिजे. एतदर्थ तुझांस वाटेल तर त्या दूतास अल्प शिक्षा करून सोडून द्या. स्वामीची आज्ञा निवेदन करण्यास आलेल्या दूतास मारूं नये असा सत्पुरुषांनीं निर्णय ठरविला आहे.”

रावणास विभिषणाचें भाषण रुचलें. त्यानें ‘ हनुमानास विरूप करून नगरांत फिरवा व सोडून द्या. ’ अशी आपल्या सेवकांस आज्ञा केली.

रावणाज्ञा होण्याचा अवकाश, तेव्हांच जुन्या वज्रांचे ढीग पडले. तीं वज्रं हनुमानाच्या पुच्छास गुंडाळलीं आणि लोंकर पेटावीं ह्मणून त्यावर तेल व शीघ्रज्वालाग्राही पदार्थ चोपडून त्यांस अग्नि लाविला. तीं वज्रं चांगलीं पेट घेतांच कित्येक राक्षस वाघें वाज-
वात हनुमानाची धिंड काढूं लागले. त्याबरोबर हनु-
मानानें आपलीं सर्व बंधनें पटापट तोडून टाकिलीं, ब-
रोबरच्या राक्षसांचा वध केला, आणि प्रत्येक घरावर
उडी मारून बहुतेक लंका नगरी अग्निनारायणाच्या
भक्ष्यस्थानीं बळी दिली. निरुदे निरुदे कल्पांत-भास आ-
ला. हाहाःकारानें दशदिशा दणाणल्या. " हा वानर न-
व्हे, अहो प्रत्यक्ष काळ! " असेच सर्वांचे उद्गार निवूं ला-
गले. लंकेत घोर आकांत सुरू आला.

लंकेत अग्निप्रलय करून हनुमान समुद्रतीर्गी आ-
ला. सागरांत त्यानें आपलें पुच्छ विडविलें. त्याचें अ-
द्भुत कृत्य पाहून देवता, सिद्ध, गंधर्व ह्यांसही विस्मय
आला. आपण अलौकिक व धनधान्य परिपूर्ण लंका न-
गरी जाळली हें चांगलें केळें नाहीं; असें त्याच्याच
मनास वाईट वाटूं लागलें. तो ह्मणाला " प्रदिप्तकोप वि-
चारशक्तीनें महात्म पुरुष शांत करितात. क्रोधी पुरुष
गुरुजनांचीही हत्या करण्यास चुकणार नाहीं. तो दुर्वच-
नांनीं सज्जनांचाही एका क्षणांत धिःकार करील. क्रोध सर्व
पातकांचें मूळ ह्मणतात तें खरें. आपल्या बुद्धीच्या मो-
हानें विनाकारण सर्व कामाचा घोंटाळा तर होणार नाहीं
ना? वानरांचा जातिस्वभाव अनवस्थित ह्मणतात त्यांत कां-
हीच शंका नाहीं. माझ्या उतावीळ स्वभावास धिःकार

असो.सीतेला ह्या कृत्यापासून कांहीं पाडा होणार नाहीना! छी: तिचें पातिव्रत्यच तिला सुरक्षित ठेवील! आग्नि अग्नीलाच जाळणार कसा? तप, सत्य, पातिव्रत्य यांच्या प्रभावानें सीता अग्नीलाच जाळून खाक करील. असा विचार करीत तो पुनः अशोकवनांत आला. त्यानें तिला अश्वासन दिलें आणि तिला प्रणाम करून उड्डाणाकरितां समुद्रकांठच्या पर्वताचा मार्ग धरिला.

तो पर्वत नीलगर्जनें जणो वस्त्रपांघरून वमला आहे असा दिसे. त्याच्या शिखरावर लटकत असलेली मेघ-माला द्रुपद्याप्रमाणें दिसे. त्यावरील चकचकीत धातू नेत्रांप्रमाणें भामत. जलप्रवाहाच्या मंद मंद शब्दांनीं ग्रंथ-पठण-भाम होई. अज्याचा मंजुळ ध्वनि गायनास मार्गें काढी. भयंकर सर्पानें फुत्कार श्वाभोच्छ्वासवत् वाटत. तो पर्वत विशाल व अत्युच्च शिखरांनीं शोभित दिसे. त्यावर असंख्य वृक्षलता विराजमान झाल्या होत्या. धातूच्या खाणीनें त्याला विचित्र प्रकारची शोभा आली होती. जिकडे तिकडे सिंह, व्याघ्र इत्यादि हिंसक पशु व मंजुळ स्वरांनीं गाणारे पक्षी इत्यादिकांच्या गजबजाट्यानें तो पर्वत सारखा भरून गेला होता.

त्या पर्वतावरून एकदम उड्डाण करून हनुमान तडाक्यासरमा अंगदादिकांच्या पुढें येऊन उभा राहिला. सर्व वानरांनीं त्याचा आदरानें गौरव केला. “ सीता लंकेंत मुखरूप आहे ” असें हनुमानानें प्रथमदर्शनीच सांगतांच सर्वास आनंदीआनंद झाला. नंतर त्यानें प्रणामापासून तेथें येईपर्यंतची सर्व हकीगत सांगितली. तेव्हां आपणच लंकेंत जाऊन रावणाचा सं-

हार करावा व सीता आणावी, अशाविषयीं त्या वानर-प्रभृति मंडळीनें बरीच भवति न भवति करून श्रीरामांनं आपणांस तसें करावयास सांगितलें नाहीं, अशा विचारानें ती वानर-सभा तेथून सुग्रीवाकडे गेली.

सुग्रीव श्रीरामाकडे गेला. तोच हनुमानही सर्व मंडळीसह तेथें आला. त्यानें श्रीराम-लक्ष्मणास साष्टांग प्रणिपात केला. सीतेनें दिलेलें शिरोभूषणही दिलें व सविस्तर वृत्तांत कथन केला. तो ह्मणाला “ मीच मातोश्री सीतेस घेऊन आलों असतो; पण माझ्यानें प्रभु-आज्ञेशिवाय तसें करवेना. लंका इंद्रनगरीपक्षांही अतिशय समृद्धिमान आहे. नगरीला चार दिशा व चार महाद्वारे आहेत. सुवर्णाचे किल्ले आहेत. त्यां सभेवार सखोल विशाल खंदक आहेत. त्यांवर सदृढ पूल आहेत. लंका पर्वतशिखरावर आहे. जिकडे तिकडे संरक्षणार्थ सशस्त्र राक्षससेना आहे. उत्तरेकडील द्वारभागांत चांगली व्यवस्था व प्रबलता आहे. मीं सर्व पूल मोडून टाकिले, खंदक बुजविले, लंकेस अग्नि लाविला आणि कित्येक किल्ले मातींत मिळविले. तेथें ससैन्य जाण्यास केवळ समुद्राचा व्यत्यय आहे; तरी आज्ञा होत असेल तर मी, द्विविद, अंगद, जांबवान, पनस, नल व नीलप्रभृति जाऊन सर्व लंका नगरी आणून आपल्या पुढें ठेवूं; आणि ससैन्य जाण्याचा हेतु असेल, तर मुहूर्त पाहून प्रस्थान ठेवा. ”

श्रीराम ह्मणाला “ माझ्याशिवाय तुझी लंकेचा सर्व नाश कराल, रावणाचा प्राण घ्याल व सीतेस आणाल हें सर्व सत्य आहे. परंतु, मीं सैनसह तेथें

जावें व रावणाचा वध करावा, असा माझा अभिप्राय आहे. सुग्रीवा, ह्या मध्यानकालच्या अभिजित मुहूर्तावरच प्रयाण करावें असें मला वाटतें. नील सेनापति, ज्या मार्गास फळ, मूळ, कंद, मधुर मधाची पोळी, सुंदर वनोपवनें व मधुर उदक असल त्या मार्गानें आपण जाऊं. आपल्या सैन्यानें वाटेंत कोणालाही उपद्रव देऊं नये. वाटेंत राक्षसादिकांनीं जलप्रवाह, विषादि घात क पदार्थांनीं दूषित केले असतील, तर त्याचा चांगला शोध ठेवा. गज, गवय व गवाक्ष ह्यांनीं स्वसेनेसह अग्रभागीं जावें. वृषभ सव्यांगीं, गंधमादन वामभागीं आणि जांबवान, सुषेण व वेगदर्शी ह्यांनीं पृष्ठभागीं रहावें. मीं हनुमानाच्या व लक्ष्मण अंगदाच्या स्कंधावर बसून उभयतां सेनेच्या मध्यभागीं राहूं. आणि सुग्रीव आह्मांजवळ राहील. ”

अशी सर्व व्यवस्था ठरवून श्रीरामानें वानरसैन्यासह प्रयाणमुहूर्त केला. त्यासरशींच रणगंभीर घोरतर वाघें वाजूं लागलीं. त्यांच्या उत्साही ध्वनींत ‘श्रीराम’ जयजयकाराचा विजयध्वनि मिसळून एकच गजर झाला व त्याचे त्या पर्वतांत अनेक प्रतिध्वनि होऊं लागले. वानरसेना लहानमोठ्या वृक्षांवरून आनंदानें धडाधड उड्या टाकीत निघाली. आस्रलांनीं मधाच्या पोळ्यांचा तडाका उडविला. जो तो श्रीरामाचा जयजयकार करीत निघाला. नील सेनापति तपासाकरितां पुढें जात होता. शतबली सेनेसभोंवार फिरून व्यवस्था ठेवी. लक्षावधि वानरसैन्य ‘श्रीराम’ नामाचा आनंदानें कल्लोळ करीत जात होतें. जणु उत्तर महासागर दक्षि-

ण महामागगम भेटुं जात होता. असें ह्मटलें तरी चाले-
ल. वानरसैन्य महेंद्राचलीं आलें. तेव्हां त्यास तेथून
समुद्र दिशें लागला. उत्तरेकडील मंद-मुगंध-शीतल
वायु सृष्टला व सर्व समगेंतमुक वानरसेनेच्या हृदयांत
हर्षाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या.

लंकेंत हनुमानानें जें अपूर्व कर्म केलें. त्यामुळें
रावणामें मरणप्राय दुःख झालें. त्यानें आपल्या मुख्य
मंत्र्यास बोलावून विचारिलें “ प्रधान, विजयाचें मूळ
विचार होय. विचारांनें जो मनूष्य कार्यारंभ करून
दैवाची सहायता मिळविण्याच्या प्रयत्नास लागतो, तो
उत्तम पुरुष होय. जो विचार मंत्र्याच्या नीतिरूप च-
क्षुर्नीं अवलोकन होऊन सर्वानुमतेन निश्चित झाला, तो
सर्वोत्तम विचार. एतदर्थ पुढें कसें करावें? हें मांगा. यः-
कश्चित एका वानरानें जर लंकेचा इतका विध्वंस केला,
तर श्रीरामाबरोबर किती वानर अमतील कोण जाणे ! ”

“ आपलें सैन्य अति प्रबल आहे. तुम्हीं कु-
बेराचा, वरुणपुत्राचा व यमाचाही पराभव केला.
स्वपराक्रमांनं इंद्रजितानं इंद्रास जिंकिलें आणि बंदी-
वान करून लंकेंत आणिलें. आपण मर्कटांची किंवा
मानवांची चिंता करणें अशुद्धान्य. ” असें मंत्र्यानें
सांगितलें. प्रहस्त सांगूं लागला “ मी असावध नसतां,
तर तेव्हांच त्या वानरास ठार केलें असतं. ”

प्रहस्ताचें भाषणसंपूर्ण झालें नाहीं. तांचदुर्मुख, वज्र-
दंष्ट्र, निंकुभ, धूम्राक्ष वगैरे मंत्री मध्येंच उठले व रावणा-
स अहितानुमोदन देऊं लागले. तें ऐकून बिभीषणा-
च्यानें शांत रहावेना. तो क्षणाला “ विद्वान लोकांचें

अमें मत आहे कीं. ज्या गोष्टींचा सामदाम भेदानें शेवट होत नाही, त्याकृतिंच पराक्रम करावा. शत्रूची शक्ति किती व आपली किती ह्याचा विचार प्रथम करावा. पूर्ण विचार केल्याविना शत्रूची महत्ता अवज्ञा करूं नये. मत्याचा नेहमीं विजय होतो. श्रीरामानें रावणाचें मुळीच अनहित किंवा अपराध केला नाही. सूक्ष्म विचार केला. तर विपक्ष अन्यायी आहे अमें मला वाटत नाही. सीतेला श्रीरामाकडे पाठवावी आणि कळहाचें मूळ काढून टाकावें. गेल्या गोष्टींचा विचार करीत वमण्यांत कांहीच अर्थ नाही. सौख्य व धर्मनाश कृष्णाग कोप त्यागा आणि आनंद व कीर्तिकारक धर्म मेवा: तरच मुखानें वांचाल. "

रावण ह्मणाला " सर्व सभ्य जन हो, प्रीय-अप्रीय, सुख-दुःख, लाभ-अलाभ, हित-अहित, धन व धर्म इत्यादि गोष्टींत तज्जी माझे साध्यकर्तें आहांत. तुमच्या अनुमतानें मीं जीं कृत्यें केलीं, तीं कधीं विफल झालीं नाहींत व महा सहने झोंपी गेलेला कुंभकर्णही सभेंत आला आहे. ह्या कळहाचें आदि कारण सर्वास माहीत आहे. सीतेचा मीं अनेक तऱ्हेनें समजून केली; पण ती माझे मागणें ऐकत देखील नाही. दूतमुखानें मला अमें समजलें कीं, असंख्य सेना घेऊन श्रीराम आक्षांशीं संग्राम करण्याकृति येत आहे. तो समुद्र उल्लंघन करून येणें अशक्यच. मला त्याचा विचार नाही. माझ्या भाषणांतील मुख्य सारांश इतकाच आहे कीं, सीता द्यावी लागूं नये व श्रीराम-लक्ष्मणाचा वध होऊन आपला कार्यभाग साधावा, असा स्वहितकर उ-

तम अभिप्राय तुम्ही सांगाल अशी मला आशा आहे. ”

कुंभकर्ण ह्मणाला “ विषयलंपट राजाची छिंदे शत्रूच्या तेव्हांच लक्ष्यंत येतात. सीता-हरण केले तेव्हांच जर आह्मांम विचारिले असते, तर आह्मी तसे करू दिले नसते. आपण भावी फलाचा विचार केल्या-शिवाय प्रबळ पुरुषाच्या स्वाचे हरण करून निघ व अन्यायकर्म केले, असा, आतां त्या गोष्टीची चर्चा करणे निरर्थक. तुम्ही जरी अनृचित कर्म केले, तरी मी तुमच्या पक्षांत राहून शत्रुसंहार करीन. एक बाण सुटला की मी एकटा सर्व शत्रूंम गाऊन जाईन. ”

विभीषण ह्मणाला “ माझ्या स्पष्ट भाषणाविषयी तुम्ही क्षमा करा अशी मला आशा आहे. तुम्ही सर्व राक्षस आपल्या कुलाचा केवळ संहार करण्याकरितां मित्ररूपी शत्रु अवतरलां आहांत; आणि ह्या अविचारी, व्यसनग्रस्त व प्रवरस्वभावी रावणाचा मिथ्या स्तुति-बाद आरंभिला आहे. पण, ह्या दुष्कर्माचा परिणाम चांगला होणार नाही. त्रैलोक्यविजयी रामाच्या परम जाज्वल बाणाने तुमचा केव्हां संहार होईल हें तुम्हांस समजणार देखील नाही. मी राजाच्या, मंत्र्या-च्या, प्रजेच्या व माझ्या परम धनाढ्य देशाच्या हिता-करितां पुनःही सांगतां की, सीतेला श्रीरामाकडे पाठविण्यांत सर्वांचें हित आहे. वानरगणांच्या सहायाने श्रीरामाच्या सामर्थ्याची वृद्धि झाली आहे. व लंकेचा एका वानराने जो विध्वंस केला, त्यामुळे राक्षसांचा उत्साह भंग झाला आहे. ही गोष्ट महान विचारणीय आहे. ”

त्यानंतर इंद्रजिताने आढ्यतेने सांगितले, “आमचे

काका विभीषण हे फार भ्याड आहेत. मी एकटा श्रीरामासह सर्व मर्कटांस निमिषांत यमालयीं पाठविण्यास समर्थ आहे. असल्या क्षुद्र गोष्टींचा विचार पाहिजे कशाला ? ”

पुनः विभीषण ह्मणाला “ इंद्रजित अद्याप बालवृद्धि आहे. महा साहसी व दुर्बुद्धि इंद्रजिता, तूं पित्याचा पुत्ररूपां शत्रु होऊं नकोस. कोणत्याही कामीं दूरदृष्टि द्यावी हेच भूषण होय. ”

रावणानें उन्मत्तपणानें सांगितलें. “ दायादांचें भय फार खरें. जशी धेनूंत स्वच्छता, स्त्रियांत चपलता आणि मुनिजनांत तपता असते, तशीच दायादांपासून निश्चयानें भीति उत्पन्न होते; अथवा तें केवळ भीतीचें म्हात्त ह्मणलें तरी चालेल. विभीषणाला माझे ऐश्वर्य किंवा कीर्ति सहन होत नाही, इतक्याकरितांच तो अशीं प्रलापवचनें सांगतो. हत्तीला स्नान घातलें तरी तो डोक्यांत धूळ घालण्यास जसा चुकत नाही, त्याप्रमाणें दायादांस कितीही द्या, त्यांचा संतोष होईल तें करा; पण ते आपल्या स्वभावाप्रमाणें केल्याशिवाय कधींही राहणार नाहीत. मी ह्याला आतांच कठीण शिक्षा केली असती; परंतु काळाचा विचार करून ह्याचा धिःकार करितां. ह्याला इतकेंच शामन तूतें पुरे. ”

विभीषणाला रावणाचें मानहानीचें भाषण अगदीं सहन होईना. तो त्वेपानें ह्मणाला “ तुझ्या बुद्धीचा भ्रंश झाला आहे. तूं मला पित्याप्रमाणें पूज्य आहेस; परंतु अधर्म-मार्ग-प्रवृत्त झालास. असो. तूझें असें कठोर वचन ऐकावयास मी येथें रहात नाही. ”

विभीषण मंतापानें मंभंतून उठला. तो आपले चार मंत्री बरोबर घेऊन श्रीरामास शरण आला. त्याला अभय न देण्याविषयी लक्ष्मणाममक्ष सुग्रीवानें श्रीरामास पुष्कळ मयुक्तिक कारणें दाखविली. तेव्हां सर्वांचा अभिप्राय कसा पडतो, हें पहाण्याकरितां श्रीरामानें हनुमानास प्रश्न केला. त्यानें " लुच्चे लोक आंतरिक भाव गुप्त ठेवून संधि मांपडतांच मूढ उगवितात. एतदर्थ त्याच्या गुणदोषांचा विचार करून जर तो भद्रुणी अंमल, तर त्यास आश्रय देण्यास चिंता नाही. " असा अभिप्राय दिला. अंगद, शरभ, जांबवान व मैतृ ह्या सर्वांचे अभिप्राय " माधक बाधक विचार करून श्रीरामानें कायनें निश्चित करावे " असे पडले. त्यावर पुनः हनुमान ह्मणाला " काम मांपल्या शिवाय पुरुषांच्या गुणदोषांचा परीक्षा होत नाही. आणि अपरिचितावर एखादे काम मांपविणें ह्मणजे केवळ धाडस. विभीषणाच्या मुद्रेरून त्याला अभय दिलें, तर काहीं अनहित होईल असें मला वाटत नाही. त्याचें अंतरंग शुद्ध वाटतें. जो पुरुष मनाचा मळीण, तो निःशंकमनानें कधींच येणार नाही. "

सर्वांचा अभिप्राय ऐकून श्रीराम शांतमनानें ह्मणाला " विभीषण कोणत्याही हेतूनें येवो. जर तो आह्मांस शरण आला आहे, तर त्यास अभय देणें हें आमचें मुख्य कर्तव्य होय. गुणवानाचें रक्षण करण्यापेक्षां दोषयुक्तांचें रक्षण करण्यांत विशेष उत्कर्ष आहे. दुष्ट जनाचा स्वीकार करणें जरी निंद्य आहे, तरी तो शरणागत येईल तर त्याचा स्वीकार करणें अनिंदित आहे. "

“ विभीषणानें संकटकाळीं स्वबंधूचा त्याग केला. तो आपल्या किती उपयोगी पडेल ! हें दिसतच. ह्या विश्रामघातक कृतघ्नाचा स्वीकार करणें मला हित-प्रद वाटत नाही ” असें सुग्रीवानें सांगितलें.

त्यानंतर बराच वादविवाद होऊन श्रीरामानें विभीषणार्चा सर्व स्थिति ऐकून त्यास अभय दिलें व रावणाचा वृत्तांत विचारिला. तेव्हां विभीषण खणाला “ ब्रह्मदेवाच्या वरप्रदानामुळे रावण फारच उन्मत्त झाला आहे. त्याचा बंधु कुंभकर्णही प्रबल पराक्रमी आहे. रावणाच्या प्रहस्त सेनापतीनें कैलासांतील मणिभद्र यक्षाचा पराभव केला. इंद्रजित आकाशांत अंतर्हित होऊन युद्ध करिता; ह्यामुळे त्याचा पराभव करणें सर्वास फार कठीण पडतें. त्याचें अभय कवच आहे. ह्याशिवाय अनेक प्रबल पराक्रमी राक्षस आहेत. ”

श्रीरामानें विभीषणास लंकेचें राज्य देतों असें वचन दिलें व श्रीरामाच्या आज्ञेप्रमाणें लक्ष्मणानें सागराचें जल आणून त्यास तेथेंच लंकेच्या राज्याचा अभिषेक केला.

लंकापतीनें सुग्रीवाम आपल्या पक्षांत आढण्याकरितां, भेद करण्याकरितां किंवा परस्परांच्या युद्धांत अलिप्त रहा अशी सूचना देण्याकरितां शुक नामक चतुर राक्षसास पाठविलें. तो सुग्रीवाशी संभाषण करित आहे, असें वानरवर्गानें पहातांच त्यास धरून त्यानें यथेच्छ मार दिली. परंतु, श्रीरामास जेव्हां हें वर्तमान समजलें, तेव्हां त्यानें शुकाम वानरांच्या तडाक्यांतून सोडविलें. तो पुनः सुग्रीवाकडे आला. सुग्रीवाचें

व त्यांचें संभाषण सुरू होतें; इतक्यांत अंगदानें धरून त्यास प्रतिबंधांत ठेविलें.

विभीषणाच्या अनुमतानें वानरसैन्य समुद्रतीरीं आलें. त्यांत नळ शिल्पकलाकुशल होता. त्यानें सागरावर सेतु बांधण्यास प्रारंभ केला. हजारों वानर मोठमोठे दगड घेऊन येऊं लागले. कित्येक वानर पूल बांधण्याच्या कामीं नळाच्या हाताखालीं सहाय करूं लागले. लौकर काम व्हावें व परिश्रम होऊं नये ह्मणून त्यांनीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणें कित्येक मंत्रांचें सहाय घेतलें. पहिल्या दिवशीं चौदा, दुसऱ्या दिवशीं बीस, अशा क्रमानें सर्व सेतु तयार झाला. तो दहा-योजनें रुंद व शंभर योजनें लांब होता.

आनंदगजरांत वानरसैन्य लंकेत पोचलें. समरप्रवीण योद्ध्यांचा उत्साह पाहून श्रीराम-लक्ष्मणासही हर्ष झाला. त्यांची आज्ञा होतांच पुरुषाकार व्यूहरचना केली. आणि शुकासही अंगदानें श्रीरामाच्या आज्ञेनें सोडून दिले.

शुकानें रावणास इत्थंभूत वृत्त सांगितलें “ देव दानव युद्धास आले तरी आपण सीता सोडणार नाही ” असा रावणाचा दृढ निश्चय होता. त्यानें श्रीराम-सैन्याची संख्या, सिद्धता, स्थिति, बल, शस्त्रास्त्रें व उत्साह इत्यादि पाहून येण्याकरितां शुक व सारण ह्यांस पाठविलें. रावणास प्रबलतर शक्तिगर्वानें सर्वांशीं ग्रासलें होतेंच. आपल्यासारखा शक्तिसंपन्न कोणीच नाही, असा त्याचा निर्धार होता.

.. शुक व सारण वानरवेषानें वानरसेनेत हिंडत अ-

मनाना गुप्त हेर ह्यगून तानगंनीं त्यास धरिलें व श्री-
रामाकडे आणिलें. श्रीराम त्यास उदार मनानें सांगूं
लागला " तुझी रावणाच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व काम
केळें असेल तर ठीकच. नसेल तर आमच्या सैन्याची
किंवा योद्ध्यांची जी स्थिति अवलोकन करावी अशी तु-
मची वसना असेल, ती करा. तुझ्याला संकोच वाटत
असेल, तर विभीषणाम तुमचे बरोबर देतां. तो सर्व
माहिती मागेल. "

श्रीरामानें शुक व सारण यांस सेनेबाहेर काढून
लावल्यावर ते रावणाकडे येऊन सांगूं लागले " वि-
भीषण तर आह्यांम देहांत शिखा करीत होता. परंतु,
धर्मात्मा श्रीराम फार दयाळू ह्यगून हे पाय आमच्या
दृष्टीस पडले. श्रीराम, लक्ष्मण, विभीषण व सुग्राव
इतकेच वीरश्रेष्ठ लोकांचा सर्व नाश करतील. श्रीरामा-
च्या मुखश्रीकडे व आयुधांकडे पाहिलें, तर तो एकदा-
च महजे मर्वाचा संहार करील असें दिसतें. "

रावणानें श्रीरामाच्या सैन्याची रचना पाहिली
आणि तो सीतेकडे येऊन सांगूं लागला " तूं ज्याच्या
भरंवशानें माझा नेहमी अपमान करित होतीस, तो श्री-
राम युद्धांत पडला. आतां तूं माझी भार्या हो. लक्ष्मणास
आह्मी हांकून लाविलें. विभीषणास लोंकत आणिलें.
सुग्रीव व हनुमान वंगरे सारे वीर ठार मारिले " इत-
क्यांत विद्युतजिह्व तेथें आला. त्याला रावणानें पू-
र्वीच सूचना दिली होती की, " तूं श्रीरामाच्या शिर-
कमलाप्रमाणें कृत्रिमी शीर व धनुष्य घेऊन ये. " त्या-
न शिरकमल व धनुष्य रावणापुढे ठेविलें. तेव्हां तें सीतेस

दाखतून तो ह्मणाला “हें पहा श्रीरामाच शीर व धनुष्य.”

श्रीरामाचें शिरकमल पहातांच सीता, हाय ! रे देवा ! अमें ह्मणत भूमातेवर मूर्च्छित पडली. ती शुद्धीत आल्यावर तिनें श्रीरामाच्या कृत्रिम मुक्ताकडे पाहून पुष्कळ विलाप केला. इतक्यांत प्रहस्ताकडून रावणास निमंत्रण आलें ह्मणून तो तेथून गेला. त्याबरोबरच कृत्रिमी शीरही अदृश्य झालें.

रावणाच्या माहमानें सीता फार विव्दळ झाली आहे व रावणही तेथून गेला. अमें पाहून सरमा तेथें आली (ही सीतेस आपली बहीण समजत असे.) आणि सांगूं लागली “ तूं उगीच संभ्रमांत पडलीस. श्रीराम वानरमेनेगह मुखरूप आहे. येथें शिरकमल आणलें तें शुद्ध मायेचें ! ”

रावण मिहामनावर विगजमान झाला. त्याच्या प्रहस्तानें श्रीरामाच्या मेनेची, युद्धमिद्वेतेची व आपल्या सैन्याचीही सर्व तयारी मांगितली. तेव्हां रावण ह्मणाला “ पूर्व द्वारावर प्रहस्त, दक्षिण द्वारावर महापार्श्व व महोदर, पश्चिम द्वारी इंद्रजित आणि उत्तर द्वारार मी रहातां. ”

रावणानें युद्धाची सिद्धता केली. अमें समजतांच श्रीरामानें सर्व व्यवस्था निश्चित केली ती अशी. “ नीलांनं प्रहस्ताशीं. अंगदानें महोदर व महापार्श्व ह्मांशीं. हनुमानानें इंद्रजिताशीं आणि मी व लक्ष्मण रावणाशीं युद्ध करूं. सुग्रीव, जांबुवान व विभीषण ह्मांनी मध्यभागाची व्यवस्था ठेवावी. आपल्या सेनेतील कोणत्याही वानरानें मनुष्याचें किंवा दुसरें रूप धरून ये

विभीषण व त्याचे चार मंत्री ह्यांनी मात्र मनुष्य-
रूपाने रहावे. आह्मी दोघे तर आहोच. ह्या माताशिवा-
य जो कोणी मनुष्यदेहधारी दिसेल, त्याविषयी फार
सावध रहावे. तसेच कोणताही वानर दुसऱ्या वानराशी
युद्ध करीत आहे असे दृष्टीस पडेल, तर राक्षस समजून
त्यास ठार मारवे. विभीषण व त्याचे मंत्री ह्यांनी फार
करून माझ्या जवळच रहावे. "

श्रीगमनेची व्यवस्था रावण किल्ल्यावरून
पहान होता. ते सुग्रीवाने पाहिले आणि पटकन उडी
मारून रावणाच्या मस्तकावरील मुकुट भूमावर पाडून
तो मागे लागला " अरे, दृष्टा रावणा! मी श्रीगमाचा
मित्र व दास आहे. आता येथेच तुला ठार मारितो "
तितऱ्यांत त्वग करून रावणाने त्याला धरले. परस्प-
रांचे द्वंद्व युद्ध होऊ लागले. बरीच अडापट झाल्यावर
सुग्रीव स्वमनेत आला. ह्या माहमाविषयी सुग्रीवास
श्रीगमाने दास दिल्या. व पुनः असे करू नको असेही
सांगितले. नंतर अंगदाला रावणाकडे शिष्टायी-म-
ध्यस्ती-करण्याकरिता पाठविले. त्यास श्रीरामाने
सांगितले " रावण इंडामच पात्र आहे. पण, राज-
धर्माप्रमाणे प्रथम शिष्टायी करणे भाग आहे. तूं
रावणाला स्पष्ट माग की, तूं आमच्या प्रतापापुढे तुच्छ
आहेस. आह्मी लंकेस घेरा दिला आहे. तूं आजपर्यंत
अतिशय निघ पातककर्म केलेस. माझ्या खांचे हरण
केलेस. त्या सर्वांचे फल भोगण्यास सिद्ध हो. शरण आ-
लाम तर तुला जीवदान देऊ; नाहीतर तुझ्या दुष्कर्माचा
घट भरला असे समज . "

अंगदानें रावणाच्या दैदिप्यमान सभागृहांत जा-
उन शिष्टायीचा विचार प्रदर्शित केला. परंतु, ज्याचें दैव
फिरलें अथवा जो मृत्युमुखांत पडणारा, त्याला दिव्य
अमृत आणून दिलें ह्मणून होणार काय ? रागाच्या
भरांत रावणानें श्रीरामदूत अंगदास धरा अशी
चार राक्षसांस आज्ञा दिली. तरी, लंकेत आपलें नांव
प्रख्यात करून अंगद निसटून श्रीरामाकडे आला.

श्रीरामानें अंगदाची स्थिति ऐकतांच युद्धसिद्धता
केली. त्यासरशींच वानरसेना सिंहनाद करूं लागली.
दोन्ही पक्षांची तयारी होतीच युद्धसिद्धतेचा घोर रण-
दुंदुभि वाजतांच रावणसेनेत शंख व भेरींचा एकच
कल्लोळ होऊं लागला. वानरांची व राक्षसांची घनघोर
गर्जना, रणवाद्यांचा गंभीर व उत्साहप्रपूरित ध्वनि,
योध्यांच्या पद ताडणाचा दणका, रथांचा व हत्ती-
घोड्यांचा भयंकर कलकलाट ऐकतांच कानटाळचा
बसल्या. धरणी कंपायमान होऊं लागली. वानरांनीं वृक्ष,
पाषाण, पर्वत इत्यादि राक्षसांवर फेंकण्याचें आरंभिलें.
कित्येकांस ते नखांनीं व दातांनीं फाडून तोडून ठार
मारूं लागले. राक्षसांच्या अनिवार रक्तांचे रणभूमीवर
पाट चालूं लागले. त्यांत मांसाचा चिखल झाला. रात्रीचें
युद्ध बंद होतें.

हनुमानानें जंबुमाली, नळानें प्रतपन, सुग्रीवानें
प्रघंस, लक्ष्मणानें विरूपाक्ष, मैदानें वज्रमुष्टी,
निळानें निकुंभ, सुषेणानें विष्णुमाली, आणि श्री-
रामानेंही कितीएक राक्षस ठार मारिले. अंगदानें इं-
द्रजिताचा पराभव केला. रात्री युद्ध करावें असा राक्ष-

मांचा हेतु होता. निकडे निकडे धरा, मारा, हाणा, टांका, चोपा. असे शौर्योत्पादक शब्द चालू होते. दोन्ही पक्ष मारुं किंवा मरुं अशा उन्माहानें तुमुळ युद्ध करुं लागले. ब्रह्मदेवाच्या वरदानानें उन्मत्त झालेला इंद्र-जित अंतर्हित होऊन श्रीगम-लक्ष्मणास दारुण शर-वर्षावानें जर्जर करुं लागला. त्यानें दोघांमही नागपाश-बद्ध केलें. श्रीगम धनुष्यामह अमावय पडला. लक्ष्म-णाचीही तीच दशा झाली. हनुमानादि वानर दारुण शो-क करुं लागले. श्रीगममेनें हाहाकार झाला!

इंद्रजितानें स्वपराक्रम पित्यास सांगतांच त्याचा आनंद गगनीं मावेना. त्यानें पुष्पक विमानांत चमवन सीतेस श्रीगम व लक्ष्मण मृत झालेले दाखविले. तेव्हां ती फारच विलाप करुं लागली. तिचें त्रिजटनें शांतवन केलें आणि तें विमान पुनः लंकेत गेलें.

श्रीगम मावय झाला आणि लक्ष्मणाकृतिं शो-क करीत झणूं लागला " आतां माझे जीवन व्यर्थ. मला सीतेमागची खा मिळेल, पण लक्ष्मणासारखा बंधु मि-ळणार नाही. काय त्याची बंधुप्राप्ति! काय शौर्य! औ-दार्य! गांभीर्य! हायहाय! काय संकटप्रसंग! माझ्या जीविनास धिःकार असा. लक्ष्मणा, तूं जसा माझ्या-बरोबर वनवासानें आलास, तसाच मीही तुजबरोबर पर-लोकीं येतो. तुम्ही सर्व मैत्रिक वीर किष्किंधेस चला. मी आत्मघात करितों. मित्रधर्माप्रमाणें तुम्ही जें कराव-याचें तें केलें. विभीषणास मी जें वचन दिलें, त्याचा भंग झाला तरी तें पाप मी परलोकीं भोगीन. "

सुषेण झणाला " पूर्वी देव-दैत्यांचें जें युद्ध झालें,

त मी पाहिले आहे. त्यांत असे असावधतेचे पुष्कळ प्रकार झाले होते. कित्येक देव दैत्यांच्या शस्त्राघातांनी फार वेळ मृच्छित पडत. परंतु, त्यांस वृद्धस्पाति गुरु-विद्येच्या प्रभावाने व औषधीचिकित्सेने तेव्हांच सावध करीत. मंजीवकरणी व विशल्या ह्या नांवाच्या दोन दिव्य औषधी क्षीरसमुद्रांतील चंद्र व द्रोण ह्या पर्वतावर आहेत. त्या संपाति व पनसद्र ह्या वानरांच्या पश्चिमांतील आहेत. त्या फार सत्वर आणण्याकरितां हनुमानास पाठवा. औषधी येतांच मी लक्ष्मणास ताबडतोब सावध करितों. ”

सुपेण बोलत आहे. तोच समुद्र फार खवळला. पर्वत थरथरू लागले. वृक्ष उन्मळून पडू लागले आणि सर्प व इतर जीवजंतु भयाने लपत लपत समुद्रांत जाऊ लागले. इतक्या संधीस तेथे अकस्मात गरुड आला. त्याबरोबर श्रीराम-लक्ष्मणाचे नागपाश पटापट तुटले. ते दोघेही चांगले सावध झाले. शरांनी त्यांचा देह क्षतांकित झाला होता तोही सुवर्णसंपन्न झाला. त्यांचे बल, पराक्रम, तेज, कांती, उत्साह, स्मरणशक्ति व गांभीर्य दुप्पट वाढले. गरुडाने दोघांसही आलिंगन दिले. तेव्हां श्रीराम ह्मणाला “ तुझ्या दर्शनाने आह्मांस अत्यंत समाधान झाले. तुझ्या कृपेने आमच्या दुःखाचा विलय झाला. पण तू कोण? हें सांग. ”

गरुडाने सांगितले “ मी तुमचा मित्र आहे. तुमची सहायता करावयास येथे आलों. राक्षस कपटी आहेत. त्यांवर तुम्ही अगदीच विश्वास ठेवू नका. मला गरुड

ह्मणतात " असें ह्मणत त्यानें श्रीराम-लक्ष्मणाम प्रद-
क्षिणा करून गमन केलें.

श्रीराम व लक्ष्मण मावथ आले. ते तेजःपुंज दि-
सूं लागले. असें पाहून वानरमेना जयजयकार करीत
लंकेच्या दारांत येउन थडकली.

"इंद्रजिताच्या नागपाशांनें श्रीराम लक्ष्मण मूर्च्छित
पडले. आतां आपण कृतार्थ आयां. " अशा विचारानें
रावण आनंदमागगत गटफळ्या म्वात आहे; तोंच
वानरमेनेचा जयजयकारावनि त्याच्या कार्नी पडून तो
पुन चकित आला. रावणाची मेना युद्धास येईपर्यंत
वानरमेनेनें लंकेस वेढा घातला. तेव्हां पश्चिमद्वारांनें एक
लक्ष सैन्य येउन धुस्त्राक्ष बाहेर पडला; तोंच हनुमा
नानें त्यावर एक धप्पड शिंया फेंकिली. त्यावरंवर
त्याचा स्थामह चुगडा आला. नंतर वज्रदंष्ट्र प्रचल
सैन्यामह पुढें आला. त्याशी अंगदांचें युद्ध आलें. त्या-
च्या द्वंद्व युद्धात वज्रदंष्ट्राचें थड अंगदानें शिरापासून
वेगटें केट वज्रदंष्ट्राची दृग्भवार्ता ऐकून रावणानें
अकंपनास पाठविलें. अकंपनाच्या बाहुबलसामर्थ्यानें व
युद्धनैपुण्यामुळे पुरकळ वानरांचा संहार आला. त्यानें चौ-
दावाण मारून हनुमानाचें हृदय विदारण केलें. हनुमान
रक्तवंचाळ आला, तर्ग अनिशय क्रोधानें युद्ध करीत होता-
च. त्यानें एक अजस्र वृक्ष उपटून त्याच्या तडाक्यानें
अकंपनास गतप्राण केलें. त्यानंतर मुख्य सेनापति प्र-
हस्त मोठ्या धैर्यानें व शौर्यानें समर करूं लागला.

प्रहस्त वाजतगाजत मोठ्या आडंवरांनें पुढें आला.
परंतु, द्विविद दुर्मुख, जांबवान व तार ह्या चार

ण एकदम मूर्च्छित पडला. त्यास समुद्रांत झुगारावं, अशा उद्देशाने रावण रथावरून खाली उतरला; आणि त्यास उचलूं लागला. परंतु, तो काहीं केल्या हालेना. तितक्यांत मोठ्या चपलतेने हनुमान रावणाकडे आला; आणि त्याने त्यावर दारुण मुष्टीप्रहार केला. त्याबरोबर रावणाच्या दाही मुखांतून रक्ताचे पाट वाहूं लागले. तो मूर्च्छागत पडतांच हनुमानाने लक्ष्मणास उचलून श्रीरामाकडे नेले.

श्रीराम रावणाबरोबर युद्ध करण्यास येत होताच. रावण शुद्धीत आल्यावर त्यांच्या अतिशय भयंकर युद्धास प्रारंभ झाला. क्रोधप्रदिस रावणाने श्रीरामास पहातांच, फार संतापाने हनुमानास प्रथम तीक्ष्णबाणांनी आच्छादिले. तो जखमी होतांच, श्रीरामाने एका प्रखरतर शराने रावणाचा रथ, सारथी, घोडे व ध्वज ह्यांचा विध्वंस केला; आणि दुसऱ्या बाणाने हृदयाचा भेद केला. रावणाची शुद्धि गेली. मूकूट गेला. यामुळे फार अपमानाने तो रणांगण सोडून गेला. नंतर कुंभकर्ण नामक रावणाचा बंधु युद्धार्थ सज्ज झाला. त्याने देवदानवांचा व इतर सर्व प्रचल लोकांचा स्वसामर्थ्याने पराभव केला होता. रावणाने त्याचा फार गौरव करून त्याला समरभूमीवर पाठविले. त्याचा श्रीराम-लक्ष्मणास मारावं, इतकाच हेतु होता. कुंभकर्ण समरक्षेत्रांत येतांच, वानर त्यावर मोठमोठ्या शिळा घालूं लागले. पण, त्याच्या वज्रदेहास कांहींच इजा झाली नाही. तो एकसारखा वानरसेनेचा धुव्वा उडवू लागला. कित्येक वानर पळाले, कित्येक परलोकी गेले

आणि कित्येक घायाळ पडले. आपल्या सैन्याचा मोड होतो, असें दृष्टीस पडतांच अंगद स्वसेनेस धीर देऊ लागला. परंतु, त्याचा कांहीच उपयोग होईना. कुंभकर्ण शंकडों वानरवारांस टार करूं लागला. तेव्हां मोठ्या धैर्यानें हनुमान त्याशी लढूं लागला त्यानें कुंभकर्णाच्या कपाळावर एक पर्वत आणून टाकिला. त्यामुळे तो कांपूं लागला. क्रोधभरित कुंभकर्णाने त्रिशूल मारून हनुमानास मागे हटविलें. तेव्हां नील, गवाक्ष, गंधमादन, शरभ व ऋषभ असें वानरपंचक एका जूटानें कुंभकर्णावर हल्ला करूं लागले. पण, त्या सर्वांचा त्यानें पराभव केला; आणि सुग्रीवास काखेंत घेऊन तो रावणाकडे निघाला. सुग्रीव सावध होतांच त्यास आपली दशा समजली. त्यानें नखांनीं व दातांनीं कुंभकर्णास फाडलें, व कान आणि नाक चावून टाकले. त्याला खाली टाकण्याचा कुंभकर्ण प्रयत्न करूं लागला; पण तो निमटून चेंदूप्रमाणें आकाशांत उसळला. कुंभकर्ण भांबावला. त्याला आपल्या देहाचीच शुद्ध नव्हती.

लक्ष्मण कुंभकर्णाशी युद्ध करूं आला. पण, त्याचा तिरस्कार करून कुंभकर्ण श्रीरामाशी युद्ध करूं लागला. प्रथमतःच श्रीरामानें रौद्रास्त्राचा प्रयोग केला; त्यामुळे कुंभकर्णाच्या तोंडांतून त्वाला निघूं लागल्या, छाती दडपली, आणि हगतांताल आयुधें गळाली. तरी तो मरेना, तेव्हां वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला; त्यामुळे मुद्गरसर्हीत त्याचा एक हस्त तुटला. पण तो, पडला तेव्हां कित्येक मर्कट व राक्षस त्याखाली चेंगरून मेले. दुसऱ्या हातांत एक मद्दान वृक्ष उपटून घेऊन कुंभकर्ण

श्रीरामावर धांवला. तेव्हां इंद्रास्त्रप्रयोगाने श्रीरामाने त्याचा दुसरा हस्तही तोडिला. नंतर श्रीरामाने दोन अर्धचंद्राकार बाण मारून त्याचे दोन्हीपाय व इंद्रास्त्राने शिरकमल छेदन केले. ते शीर लंकेच्या किल्ल्यावर पडले. त्यामुळे किल्ल्याच्या तटाचा व दारांचा चुराडा झाला. आणि धड समुद्रांत पडले. त्याने कित्येक लंकेचे नास मुकली.

कुंभकर्णासारखा अगुल विक्रम व शक्तिसंपन्न वीर-बंधु पडला. असें समजतांच रावणास मूर्छा आली. तो एकदम भूवर पडला. तेव्हा देवांतक, नरांतक, त्रिशिरा व अतिकाय हे रावणाचे शोकसागरांत पडले. शुद्धीत आल्यावर रावणाने आपला सर्वाधार कुंभकर्ण गेला, असें समजून फार फार शोक केला. पुत्रांना त्याचे समाधान केले व त्यास नवीन उत्साह येईल, अशी भाषणं केली. आणि ते श्रीरामाचरोचर रुद्ध करून निघाले. त्यांचरोबर महोदर व महापार्श्व नामक दोन मंत्र्यांसही रावणाने पाठविले.

अंगदाने नरांतकास पहिल्याच तडाक्यास ठार केले. तेव्हा देवांतक, त्रिशिरा व महोदर अंगदावर धांवले. अंगदाच्या सहायास हनुमान व नीळ होतेच. हनुमानाने वज्रमुष्टी मारून देवांतकास गतप्राण केले. नीळाने महोदरास मारिले व ऋषभ वानराने महापार्श्व राक्षसाचा प्राण घेतला.

लक्ष्मण व अतिकाय ह्यांच्या युद्धांत दोघेही मूर्छित पडले. परंतु, सवध हेतांच लक्ष्मणाने ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून अतिकायाचा देह व प्राण वेगळ्या केला.

जांबवान, नळ, नीळ अंगद व मेंद ह्यांस
हताश करून इंद्रजित श्रीगम-लक्ष्मणामन्मुख आ-
ला. त्यामहा ब्रह्मास्त्रप्रयोग करून निचेष्टित पाडिळें.
तेव्हां हनुमान हिमालय पर्वतवर गेला व त्यानें मृत-
संजीवनी. (मृत्याम जीवंत करणारी) विशल्य करणी,
(शरिर्गंतील शल्य काढणारी) सवर्ण करणी, (पर्व-
वत अंगवर्ण करणारी) व मंत्रांनी (कापलेलें अंग मांघ-
णारी) अशा चार वनस्पति आणून सर्वांस पर्ववत केलें.
व त्याच दिवशीं रात्रौ वानरसेनेनें लंकेस आग्न लाविला.

रावणाचा क्रोध अनिवार होऊन त्यानें कुंभ व
निकुंभ (कुंभकण पुत्र) ह्यांस यद्धाथे पाठविलें. अंगद,
मेंद व द्विविद ह्या निवांनीं गृपाक्ष, शोणिताक्ष, प्रजंघ
व प्रकंपन ह्या चार महान राक्षसांस ठार मारिलें. व
सुग्रीवांनं कुंभाचा, हनुमानांनं निकुंभाचा, आणि
श्रीगमांनं मकराक्षा (खरपुत्रा) चा संहार केला.

आतां अशा भानगडीत पडून कांहीं अर्थ नाही.
आपण ब्रह्मास्त्रप्राप्त्यर्थे आगवना करण्याकरितां निकुं-
भिद्या देवीच्या मंदिरांत जावें, असा निश्चय करून
इंद्रजित पश्चिमद्वारागेनं बाहेर पडला. वानराच्या अपार
सैन्याकडें व श्रीगमांनं ठेवलेल्या चांगल्या व्यवस्थेमुळे
समयी आपल्या जाण्यास व्यत्यय येईल, एतद्दर्थ त्यानें
मायावी सीता करून तिचा वानरसेनेसमक्ष वध के-
ला! असें पहातांच हनुमानाचा धीर खचला. आपले
सर्व परिश्रम विफल झाले, असें त्याला वाटलें; आणि
तो मागे वळला. तितक्यांत त्यास जांबवान भेटला.
त्याला त्यानें सीतावृत्त कथन केलें. तेव्हां तोही निरु-

त्साह होऊन श्रीरामाकडे निघाला. ही फुकटची मांघी साधून इंद्रजित निमुंभिलेस पोचला. त्यानें होमहवनाची सर्व सिद्धता केली.

हनुमानानें श्रीरामास सीतावधाचें वर्तमान सांगतांच त्याच्या शोकाची मीमा झाली. त्याला दाही दिशा उदाम दिमूं लागल्या व आतां प्राण जाईल तर चांगलें अमें वाटूं लागलें. तेव्हां लक्ष्मणही दानवदत्त झाला. त्याला काय करावें हेंच मुचेना. तो मंतापाणें ह्मणाला “ धर्म व्यर्थ आहे. धर्मानें मोक्ष्य होतें. अमें ह्मणतात तेंही मिथ्या. अधर्माचें फल सुख व धर्माचें फल दुःख हेंच खरें. धर्म केवळ अशक्त व नपुंसक आहे. धर्माचें मूळ धन व धनाचें मूळ राज्य होय. श्रीरामानें राज्य त्याग करितांच धर्ममुळी कुठार घातली. उन्हाळ्यांत छहानसहान नद्या जशा कोरड्या पडतात, त्याप्रमाणें केवळ धर्मनिष्ठ राहून निर्धन झालेल्या सर्व पुरुषांची सर्व क्रिया व्यर्थ होते. सर्व लोक केवळ धनाचेच मित्र आहेत. ज्याकडे धन असेल, तो पंडित, पराक्रमी, बुद्धिमान व शूर-वीर होय. ज्यापाशी धन नाही, त्याचा कोणताच पुरुषार्थ सिद्ध होत नाही. असो. जें व्हायचें तें झालें. आतां गत गोष्टीचा शोक करणें निरर्थक. ”

ह्याप्रमाणें लक्ष्मण श्रीरामास सांगत होता. श्रीराम त्याच्या अंकावर पडला होता. वारंवार तो विलाप व परिताप करी; आणि केव्हां केव्हां दैवास किंवा कर्मास दोष लावी. हनुमान व सुग्रीव स्फुंदत रडत होते इतक्यांत मंत्रीजनासह विभीषण तेथें आला. त्याला सीतावधवृत्त समजतांच तो सांगूं लागला “ रावण

कधीही मीतावध करणार नाही किंवा करून देणार नाही. इंद्रजिताने हे शब्द मागमग कृत्य होय. वान-
गम भुल पादलो आणि तो निकुंभिलेस निवून गेलो.
तो होमहवनादि सर्व क्रिया संपूर्ण करून ब्रह्मास्त्र संघा-
दन करील. तर सर्वांचा संहार करण्यास एक क्षणदे-
खील नको. त्याची क्रिया संपूर्ण होण्यापूर्वीच आपण
तेथे जाऊं तर फार चांगले. श्रीगाम! तुम्ही व्यर्थ प-
रित पत्र शेक करून नका. लक्ष्मणामही आत्माचगेवर
पडला. इंद्रजिताची हामक्रिया संपूर्ण होण्यापूर्वीच
आधी त्वम टार मारूं. तो मेया की रावण मेल्याच
असें समजा. "

श्रीगामाने सर्व युथपतीस विभीषणाचे वर जाण्या-
ची आज्ञा दिली. ते महाकालीच्या मंदिरांत आले.
त्यांनी द्वारक्षक राक्षसांस एकदम टार मारिले; आणि
अथवा भांगडावगा मारिल्या. त्यामुळे इंद्रजित होम-
क्रिया अर्धीच राकून युद्धास आला. तो रागाने विभी-
षणाम फार दुवचने बोलला. आणि " यमदंदाप्रमाणें
एक प्रखर वण मोटून सर्वांस यमालयीं पोचवितो "
असें सांगून प्रचलतार शस्त्रपुष्टीस त्यानें आरंभ केला.

त्यच्या काळंगवरूप बाणाने लक्ष्मण विद्ध झाला.
व इंद्रजिताचीही तीच अवस्था झाली. इंद्रजिताने मात
बाण लक्ष्मणाम, दहा बाण हनुमानाम, आणि शंभर
बाण विभीषणाम मारिले. लक्ष्मणानेही अनिवार
शरवर्षाव करून इंद्रजिताचे कवच तोडिले. दोन्ही वीर-
पंगवांचे अतुल पराक्रमी युद्धनेपथ्य पाहून देवादिक
विस्मित झाले. ते भात्यातून केव्हां शर काढीत, केव्हां

धनुष्यावर जोडीत आणि केवळ सोडीत हॅही कोणाच्या समजूतीत येत नम. एकदां इंद्रजिताचा जय हेतो असे वाटे, व एकदां लक्ष्मण विजयी होईल असें मनंत येई. बाणांनीं आकाश घेरिलें. सूर्य अदृश्य झाला. मांसाहारी पक्षी दारुण ध्वनि करूं लागले. वायूची गति बंद झाली; आणि महात्मे ‘ह्या तडाक्यांतून जगाचें रक्षण होईल तो सुदीन. ’ असें ह्मणूं लागले.

लक्ष्मणानें इंद्रजिताचा सारथी मारिला. तेव्हां तो स्वतःच सारथ्य व युद्ध करूं लागला. तरी लक्ष्मणाच्या शरवृष्टीपुढें त्याचा निभाव लागेना. तो निस्तेज झाला व त्याचा युद्धोत्साहही गेला. तिनक्यांतच प्रमाथी वगैरे चार वानर त्याच्या घोड्यावर पडले. घोडे मरतांच तो भूमीवरूनच युद्ध करूं लागला. अंधःकारानें दाही दिशा व्यापल्या. आपला कोण व शत्रु कोण हॅही ओळखतां येईना! ती संधि साधून इंद्रजितानें नवीन रथ आणिला. त्याचाही चुगडा झाला. तो भूमीवरून युद्ध करूं लागला. त्यानें विभीषणावर दारुण सांग फेंकिली. तिचे मार्गांतच लक्ष्मणानें तुकडे केले. पुनः त्यानें यमबाण सोडिला. तोही लक्ष्मणानें कुबेरशर सोडून निवारिला. लक्ष्मणानें वरुणास्र सोडतांच, इंद्रजितानें इंद्रास्र सोडिलें. इंद्रजिताचें अग्न्यस्र लक्ष्मणानें सूर्यास्रानें मोडिलें. शेवटीं लक्ष्मणानें इंद्रास्राचा प्रयोग करून “ श्रीराम धर्मात्मा, सत्यप्रतिज्ञ व जगांत सर्वोत्तम वीर असेल, तर ह्या अस्रानें इंद्रजिताचा निःशंक वध होईल ” असें ह्मणून सोडिलें. त्याबरोबरच इंद्रजित परलोकगत झाला.

इंद्रजित पयसांच वानरमेनेत हर्षाचा व राक्षस मेने-
त शाकाचा कळोळ होऊं लागला. ऋषि व देवादिक
लक्ष्मणाची अतिशय प्रशंसा करूं लागले. देवतांनीं
आनंददंहुभीचा गजर केला. आकाशांतून देवकमुमांची
दृष्टि होऊं लागली. श्रीराम-लक्ष्मणाचा, टमारी
वानरमेना जयजयकार करूं लागली. ती विजयरं-
गांत दग होऊन वरें वाजवीत श्रीरामाकडे आली;
आणि विभीषणानें इंद्रजिताचें शिरवमल श्रीरामा-
च्या करकमलीं दिलें.

श्रीरामासही आनंद आला. तो प्रेमानें मन्मानांवेक
लक्ष्मणाम आलिंगन देऊं लागला. त्यानें सर्व वानरमेने-
चा आभार मानून स्तुति केली. आणि वैद्यविद्याप्रवाण
रुपेणाम व नरमेनेंतील सर्व वीरांच्या चिकित्सा करा,
असें मागितलें. तेव्हा रुपेणानें लक्ष्मणाच्या नाकांत
उत्तम औषधीचा रस घातला व उत्तर योग्याचीही
यथोचित चिकित्सा केली; ह्यामुळें सर्व मेना किर्किधे-
हून येतांना जशी तेजस्वी, सुवर्ण व उत्साहसंपन्न होती,
तशी आली.

इंद्रास त्रिकणाग इंद्रजित युद्धक्षेत्रांत स्वदेहार्पण
करिता आला. हें वर्तमान रावणाम समजतांच त्याचें
धैर्य गळालें. युद्धांत पतन पावलेल्या वीरांस मदूती
मिळते, ह्यामुळें रावणाच्या मनाचें कांहीं शांतवन
झालें इतकेंच. नाहीतर तोही अपार शोकमयुद्धांत
पडला अपता. शंकापेक्षां त्याचा क्रोधच फार अनिवार
झाला. तो काळम्वरूप करकर दांत चावूं लागला.
त्याच्या नेत्रांतून अग्नीच्या ठिणग्या पडतात, असें दिमूं

लागलें. कोणालाही त्याकडे पाहण्याचें धैर्य होईना. राक्षसयोध्यांस उत्साह यावा. ह्मणून तो सांगूं लागला, “ मीं फार दिवस तपश्चर्या केली. ब्रह्मदेवाम प्रसन्न करून दिल्या कवच, रथ व धनुष्यबाण मिळविला. मला जिकावयास कोणाही समर्थ नाही. इंद्रजितानें कृत्रिमीं सीतेचा वध केल्या. पण, मीं तिचा आज स्वराच वध करितों. तिच्या आगमनापामून माझ्या मने घातास प्रारंभ झाला. आतांच आपण युद्धाम जाऊं. तुम्ही सर्व राक्षस सिद्ध व्हा.” असें सांगून तो सीतेचा वध करण्यास अशोकवर्नी आला. तेथें अविध्य नामक एक मंत्री त्यास सांगूं लागला. “ तूं पुढस्त्यपुत्र व कुंवर-बभ्रु आहेस. आपण धर्मत्याग करून स्त्रीवधाम प्रवृत्त होणें अयोग्य. ब्रह्मचर्य धारण करून विद्याभ्यास करा. तशांत अभिहोत्री श्रीरामाचा वध केल्या की. सीता आपली आहे. आतां क्रोधाचा परिणाम रामावर करा. त्यांतच आपल्यास भूषण व कीर्ति मिळेल. ”

अविध्याच्या वाक्यानें रावणाचा संकल्प बदलला. तो संसन्ध श्रीरामाशी युद्ध करण्याकृतिं समरंगणीं आला. वानरांत व राक्षसांत पुनः दारुण संग्राम सुरू झाला. एकेक राक्षस शेंकडें वानरांवर तटून पडूं लागले. वानरही राक्षसांचा विध्वंस करूं लागले. श्रीराम अदृश्य राहून गांधर्वास्त्रानें राक्षसांस ठार मारूं लागला. तेव्हां त्यांनीं प्राणरक्षणार्थ पलायन केलें.

आपण पुढें झाल्याशिवाय श्रीरामाचा वध होत नाही, असें पाहून रावण श्रीरामाशी युद्ध करूं लागला. त्याच्या काळशरांनीं श्रीरामसेनेचा पाठारा उडूं

लागला. वानरगंची पळापळ मुरू झाली. तिनक्यांत त्वर करून सुग्रीव पुढे होऊन रावणावर पर्वतवृष्टि करू लागला. लक्ष्मणाने त्याचा मार्ग व रथाचे घोडे गत-प्राण केले. रावणाने विभीषणाचा प्राण वेण्याकरितां त्यावर महान मांग फेंकिली. पण, लक्ष्मणाने तीन बाणांनी तिचे मध्येच तीन तुकडे केले. पुनः रावणाने दुमरी मांग घेतली; आणि आतां तो ती विभीषणावर सोडणार, इतक्यांत लक्ष्मण पुढे आला. रावण त्या-शीच लढू लागला. त्याने विभीषणावर सोडण्याकरितां भिद्ध केलेली मांग लक्ष्मणाच्या हृदयावर मारतांना “ ही मांग तुझा प्राण वेवा ” असें ह्मटले. तोंच श्री-राम “ असें न होवा ” ह्मणाला. काळमर्षाप्रमाणे परम-भयानक मांग लक्ष्मणाच्या छातीवर बसतांच तो निवेष्टित पडला. श्रीराम त्याला मावध करून आतां रावण किंवा आपण ह्या जगांत रहात नाही, अशा अभिमानाने युद्ध करू लागला. तेव्हां सर्व दुःखाच्या कारणांची त्याला स्मृति झाली. तो ह्मणाला “ आज रावणाचा वध करून मी सर्व दुःखभागाचा त्याग करितों. माझा प्रवलतर शत्रु आतां मी माझ्या हातून निवत जाऊं देणार नाही. तुझी स्वस्थ रहा आणि नि-व्हाईताप्रमाणे राम-रावणांचे युद्ध पहा. ब्रह्मक्याने स्तुति गावी. असें मी आज अद्भुत कृत्य करितों. ” असें ह्मणत ह्मणत वीरश्राने तो रावणावर प्रवर्तर शरप्रहार करू लागला. तेव्हां त्याचा वेग रावणास सहन हो-ईना; ह्मणून तो अन्य स्थळी गेला.

श्रीराम सुषेणास सांगू लागला “ वैद्यराज ! लक्ष्मण

मूर्छित आहे, तोंपर्यंत माझ्या हातून व्हावें तसें मरत होत नाही. मज्जा हात शिथिल पडतो. अस्त्रविद्या स्फुरित होत नाही व नेत्र अश्रूंनी भरतात. "

सुपेणानें श्रीगमामाची मर्नापा जाणून लक्ष्मणाच्या नाकांत एक औषध घातलें. त्याचगेच तो मावय झाला व श्रीगमाम हर्षानें आलिंगन देऊं लागला.

रावण दुसरा रथ सज्ज करून श्रीगमावर बाण फेंकूं लागला. श्रीगमाची तयारीतच होता. रावण रथावर आहे; आणि श्रीगमाम रथ नही, असें देवांनीं पाहिलें व ते ह्मणूं लागले की, " हे मनान युद्ध नव्हें. " देवांचें भाषण ऐकतांच इंद्रानें मातल्यास मागितलें. " आपला रथ भिद्ध कर आणि तें श्रीगमाच्या महायाम जा. " मातली श्रीगमाकडे आला व त्यास सांगूं लागला " इंद्रानें सर्व आयुष्यांसह हा रथ देऊन मला आपला मेवम पाठविणें आहे. आज्ञा असेल, तर मी आपलें सारथ्य उत्तम रीतीनें करित. " त्या दिव्य रथाम प्रशिक्षणा व प्रणाम करून श्रीगम रथांत बसला व रावणाशी युद्ध करूं लागला. दोघांही रथ परस्परांस भिडले. तेव्हां गंधर्व व अप्सरा त्यांचें युद्धेनपुण्य पाहून असें ह्मणूं लागल्या की, " हे उच्छेदकालावेली दोन महासागर परस्पराशीं भांडत नसतील ना ! याशिवाय ह्यांस दुसरी कोणतीच उपमा लागू होणार नाही. ह्या श्रीगम रावणांचें युद्ध श्रीराम-रावणामारखेंच होय. "

श्रीरामानें एक दिव्य बाण सोडून रावणाचें मस्तक छेदिलें. परंतु, पुनः त पर्ववत् उत्पन्न झालें. असा वराच वेळ क्रम चालला होता. रावणाची शंभर शिर-

कमलें श्रीगामानें तेडिलीं, तरी त्यापामून कांहीं उपयो-
ग आला नाहीं. असें सात दिवस घनघोर युद्ध चाल्लें
होतें. परंतु, रावणाचा अंत होईना. श्रीगाम फार
चिंताग्रस्त आला, असें पाहून मातली ह्मणाला “ब्रह्मा-
स्त्राचा प्रयोग केल्याशिवाय रावण कधीही मरणार
नाहीं. ”

मातलीचें हितवचन ऐकून श्रीगामास फार हर्ष
आला. त्यास अगस्ति मुनानें ब्रह्मदत्त नामक अति प्र-
बल बाण दिला होता. तो त्यानें घनघ्यास जोडून धनु-
र्वेदांत मागिलेल्या मृष्टी, वृष्टी, म्यिति आणि मंधाना-
प्रनाणें ब्रह्म स्त्राचें अभिप्रेक्षण केलें; त्याचगेबर त्रैलोक्य
चल्लायमान होऊं लागले ! श्रीगामानें तो बाण आकर्ण
ओढून मोडतांच रावणाच्या छातीचा भेद होऊन तो
गतप्राण आला !!!

रावण मरण पावतांच देवादिक दंडुभि वाजवूं लाग-
ले, गंधर्वांनीं गायन केलें. अप्सरा आनंदानें नाचूं लाग-
ल्या, आकाश स्वच्छ जालें, सुखदायक वायु सुटला,
सूर्य स्पष्ट दिसूं लागला. लंकेचें राज्य आपल्यास मि-
ळतें, असा विभीषणाचा दृढ विश्वास बसला, सुग्रीव
व अंगद ह्यांसही स्वराज्याची स्थिरता वाटूं लागली,
वानरांनीं नभोमंडल परिक्रंषित करणारा सिंहनाद केल्या,
आणि हताश व घायाळ राक्षस अक्रंदन करीत लंकेत
गेलें. बंधूच्या अकाल मरणामुळें विभीषणासही फार
वाईट वाटलें. तो विलाप करीत ह्मणूं लागला, “ विद्वा-
न व पराक्रमी बंधो, तूं असूल्य शयनावर ओंपणारा
आज धरणीवर कसोर पडलास ? माझे हितवचन तुला

कसे आवडलें नाही ! तूं काम व मोहवश कसा आला-
स ! हाय ! हाय ! काय ही तुझी स्थिति ! आज
रावणरूपी महान वृक्षास श्रीरामरूपी प्रचंडवायूनें
घुळीत मिळविलें. अरे ! रावणरूप मदनमत्त हत्तीस
श्रीरामसिंहानें फाडून टाकिलें. तूं अशक्त हाऊन
मरण पावला नाहीस; मोठ्या उत्साहानें पराक्रम क-
रितां करितां युद्धांत गतप्राण आलास. तुजविषयीं आह्मीं
शोक करणें जरी अयोग्य, तरी आमचें मन शांत रहात
नाहीं. तूं देवादिकांशीं युद्ध केलेंस, परंतु तुला कधींच
पराजय माहीत नाही. आणि आज दैवगतीनें काय बि-
कट प्रसंग आणिला पहा ! तूं याचकांस नेहमीं संतुष्ट
करीत होतास, मनास वाटतील तसे भोग भोगिलेस,
चाकरांचें संपूर्ण रीतीनें उत्तम पोषण केलेंस, मित्रांचें
दरिद्र दूर केलेंस, शत्रूंचा आजपर्यंत विध्वंस केलेंस,
तूं परम पवित्र अग्निहोत्री, प्रखरतर तपश्चर्या केलीस,
मोठमोठे यज्ञ केलेस आणि सांगवेदाध्ययनही केलेस,
परंतु कालयोगानें तुला अशी दशा प्राप्त झाली. काय
करणार ! ”

श्रीराम बिभीषणाचें शांतवन करण्याचा प्रयत्न
करीत होता. तितक्यांत रावणाच्या कित्येक स्त्रिया
आकांत करीत रणभूमीवर आल्या; आणि रावणाला
आलिंगून मोठमोठ्यानें रडूं लागल्या. “ दैवगति चम-
त्कारिक खरी. ज्या रावणाला सुरासुर नागदिकांचें
अगदीच भय नव्हतें, त्याला आज मानवापामून भय
उत्पन्न झालें. दानव व यक्ष-राक्षसांस जो अवध्य तो
आज मनुष्याच्या हातून वध पावला. हितचिंतक व

मन्या मित्राच्या मन्य गोष्टीकडे जो लक्ष्य देत नाही, त्याला असेच फळ मिळते. " मंदोदरी रडत रडत ह्मण लागली " त्रैलोक्यविजयी प्राणनाथांचा यःकश्चित् वनचरणीं कमा सर्व नाश केल्या, मला वाटते असे घोर कर्म श्रीगमाच्या हातून होणार नाही. प्रत्यक्ष काळच गमरूपाने आला असेल ! श्रीगम माझात् परमेश्वर अमावा, कारण, परमेश्वरशिवाय दुसऱ्याच्या हातून माझ्या प्रीयकराचा अंत कधीच होणार नाही. पापाच्या-परिपाकाचा समय येतो तेव्हाच त्याचे फळ मिळते. चांगले करील त्याला चांगले आणि वाईट करील त्याला वाईट फळ मिळते; हा नियम अचावित आहे. कोणत्याही प्राण्याला निमित्ताशिवाय मृत्यु येत नाही, अर्शापद्धतीच आहे. त्याप्रमाणे तमच्या मरणास सांता हेच निमित्त आले. हाय ! हाय ! माझी अर्शा स्थिति होईल असे मला कधीच वाटले नव्हते. मी आज सर्व सुखव्रष्ट आले. मयदानवासाम्वा पिता, रावणामा-मा भर्ता, आणि इंद्रजितामाम्वा पुत्र अमून आज मी हीनभाग्य आले ! नाथ, मला तुम्ही आपल्याचगेचर न्या, पतिव्रता स्त्रियांचे अश्रू, भावि अनर्थकारणरूप हे उत जमिर्नवर पडतात; असे जे ह्मणतात, ते खरे. परम प्रस्थान पुरुष जग निद्रा कर्म करुं लागला, तर त्याचे दिवस फिरले असे घणण्यास हरकत नाही. तुम्ही सांता चोळत आणली, तेव्हाच तुमचा काळ फिरला. मर्याचे किण निर्भयतेने आज लंकेत पडले. हे पाहून मला फार खेद होता. "

विभीषणाने श्रारामवचन शिरसा बंध करून

रावणाचा प्रेतसंस्कार केला; आणि त्याच्या स्त्रियांचें शांतवन करून तो पुनः रामाकडे आला. तेव्हां आकाशातील देवता सृष्टीचाच विचार. वानरांचें दारुण युद्ध. हनुमानाची श्रीरामपदकमली श्रद्धाभक्ति व अलौकिक शक्ति, सीतेचें पानिव्रत्य, लक्ष्मणाची स्वर्गी बंधुप्रीति व पराक्रम, अनुल शक्तिवैभवसंपन्न व त्रैलोक्यविजयी रावणाचा वध आणि श्रीरामांचें अद्भुत सामर्थ्य, दृढनिश्चय, विजयश्री, गांभीर्य, सत्यप्रीयता, न्यायी आचरण, दयालुत्व, प्रसंगावधान, पितृभक्ति, इत्यादि अनेक सद्गुणांची स्तुति गात स्वस्थानी गेल्या.

श्रीराम रथांतून उतरला आणि त्यानें मातलीचा मत्कार करून त्यास ' रथ घेऊन जा ' अशी आज्ञा केली. तेव्हां मातली रथामह स्वर्गलोकीं गेला.

सर्वत्र शांतता झाल्यावर श्रीराम आपल्या सैन्यांत आला. त्यानें " विभीषणास चांगल्या थाटमाटानें व शास्त्रोक्त विधीप्रमाणें राज्याभिषेक करून ये " असें लक्ष्मणास सांगितलें. तेव्हां सर्व लोक श्रीरामाची फार स्तुति करूं लागले; आणि श्रीरामासही आपलें वचन सिद्धीस गेलें ह्मणून आनंद वाटला. त्यानें हनुमानास पाठवून सीतेस आपल्या सैन्यांत आणविलें.

विभीषण सीतेस घेऊन आला असें पहानांच, श्रीरामाच्या अंतःकरणांत क्रोध, हर्ष व दीनता एकदमच प्रकट झाली. बराच वेळ विचार करून आनंदांनं कोणतेंही चिन्ह न दाखवितां " सीता आतांच येथं येऊंद्या " अशी आज्ञा केली. तेव्हां, राजनीतीज्ञ विभीषणानें राजरीतीप्रमाणें घेऊन येतो असें सांगितलें

तेव्हां श्रीगम ल्पणाला " ह सर्व प्राणां मला वधु-
पुत्रावमान आयेन. वर, वस्त्र किंवा पडदपोशीनें खि-
यांनीं पावित्र्य रक्षण होतं असा अर्थ नाही. केवळ
मदान्तरां हेंच खिपांस शोभादायक होय. विपत्तिममयी,
रोगप्रतापस्थित, युद्धांत, स्वयंवरांत, यज्ञांत किंवा वि-
वाहप्रसंगी लोकांमनोदायाच्या दृष्टीस खिया पडल्या,
तरी त्यांत कांही दोष नाही. मीना विपत्ति होतरी,
तमाल मीही येथे आहे. ल्पणून ती लोकांच्या दृष्टीस
पडली तरी कांही चिंता नाही. तिला चालतच येथे
येऊंया. "

न जणो श्रीगम मीनेचा स्वीकार करणार नमेल
अथवा निजसंगीत त्यानें प्रेमत्व कर्मा झालें असेल,
अशा चिंतेंत पडलेल्या विर्भाषणांनीं मीनेस पाळवीतून
उतरून नम्रतापूर्वक श्रीगमाममोर आणिलें. गमाच्या
वचनांतून जो भावार्थ निवृत्त लागला, त्याचा विचार
करून लक्ष्मण, मुर्गाव व हनुमान दुःखीत झाले
आणि मीना विनयाने व हर्षाने श्रीगममुखारविंद
पहान त्यामन्मुख येऊन उभी राहिली. तेव्हां श्रीगम
प्रांजळ मनाने मागूं लागला " गणभूमीवर मी सर्व
शत्रूंचा तुझ्याकृतिं महार करून जय मिळविला.
पुरुषप्रयत्नाने निजकें कांही कृतिं येण्यामागेंवें होतें,
निजकें केलें. मी कोणाचा अंत केला. शत्रूं व शत्रूंनीं
केलेल्या अपमानास मी निःसंदेह नष्ट केलें. माझा प्रय-
त्न सफल झाला. आणि मीं केलेली प्रतिज्ञाही सर्वर्थव
मिद्धीस गेली. आतां मी सर्वप्रकारें स्वतंत्र आहे. चपलचित्त.
राक्षसांनीं मी किंवा लक्ष्मण तेथे नसल्यामुळे तुजवर जें

संकट आणिले, तें माझ्या पराक्रमानें घालविलें. आप-
ला जालेल्या अपमान जो मनुष्य तेजोबलानें दूर करणार
नाहीं, त्याचें जन्म व्यर्थ होय. समुद्रोलंघन, रावण-
मर्दन व हनुमानाचे महान पराक्रमसंपन्न प्रयत्न आज
सफल जाले. आणि विभीषणाच्या वचनपाशांतूनही
मी सुटलों. ”

श्रीरामाच्या गंभीर भाषणांतून “मला तुझी गरज
नाहीं” असा भावार्थ निघतांच सीता दुःस्वाश्रु गाळू
लागली. आणि श्रीरामांचें मनही तिच्या दीनवाणी
स्थिति व लोकापवादभीति ह्या दोन्ही विचारणीय
गोष्टींनीं देलायमान होऊं लागलें. तरी पण जनापवाद-
भीतीकडे विशेष लक्ष देऊन श्रीराम ह्मणाल्या “सीते!
मद्या जें कर्तव्य होतें, तें मीं केलें. मीं तुला आतांच
स्पष्ट सांगतां कीं, ह्या युद्धाचा परिश्रम जरी म्हेन्ही
लोकांच्या सहायतेनें सफल जाला, तरी तो मीं तुजक-
रितां कदा नाहीं. केवळ क्षत्रियधर्माचें संरक्षण करावें,
जनापवादांतून मुक्त व्हावें, आणि आपल्या परम प्र-
ख्यात वंशास लागलेल्या कलंक धुऊन टाकावा इतक्या-
साठींच मीं असं केलें. नेत्रविकागी मनुष्यास समोर
जवळ असलेला दीप जसा प्रतिकूल होता, तसाच
तुझ्या सदाचरणांतही मला संदेह दिमतो. जानकी,
तुझ्या मनःस वाटेला निकडे तूं जा. मीं मुळींच प्रतिबंध
करूं इच्छित नाहीं. तुला दाही दिशा मोकळ्या आहे-
त. मला तुझें अगदीं प्रयोजन नाहीं. स्त्रीच्या लालुचीनें
परक्याच्या घरांत राहिलेल्या स्त्रीचा स्वीकार कोणता
परुष करील तो करो! तूं रावणाच्या दुष्ट दृष्टीनें

कलंकित झाली आहेस. माळ्या कुलीनपणाचा महान् अभिमान धरणास मी. तुझा कधी अंगीकार करणार नाही. मी तुला निश्चयाने सांगतो की, तू आपल्या दीराकडे, माहेगी, किंवा सुग्रीव, बिभीषण, ह्यांपैकी जे स्थूल तुला रुचेल तेथे रहा. जा—येथून निव माझ्या समोर उभी राहू नकोस. दिव्यस्वरूप व मनोहर आकृति आपल्या वरान् अमतांना इतके दिवस रावण धीर धरून राहील असे मला वाटत नाही. "

भर मंथन पूर्वी कधी न ऐकलेले असे स्वपतीचे कठोर वारुषाण अंतःकरणांत टांचून सीता फारच दुःखित झाली. तिच्या नेत्रांतून दुःखाश्रूंचा पुर निघाला. तरी मंद स्वर्गने व गदगद कंठाने ती ह्मणाली "ए-खादा पामर पुरुष पामरीला जशी रुक्ष व दारुण वचनें बोलतो, तसें तुझी हें काय आरंभिलें आहे ? नीच स्त्रीयांच्या गतिभातावरून सर्वच स्त्रीयांची शंका घेणे उचित नव्हे. तुझाला माझा पुष्कळ परिचय आहे. परंतु, तुमच्या मनांत दुष्ट शंका कां येत हें मला समजत नाही. दुष्ट रावणानें मला आश्रमांतून उचलून नेढें, ह्या कृत्यांत मला दोष देण्यापेक्षां माझ्या दैवगतीस द्यावा हें योग्य. माझे हृदय अद्याप आपल्या आशीर्वातेंतच आहे. अशी मार्जा खातरी आहे. दुसरा फार झालें तर गात्रांचें हरण करील, पण त्याला अंतःकरणाचें हरण करितां येणार नाही. जसें तुझी मला स्पष्ट मांगितलें, तसेंच मीही विचारितें की, असा जर तुमचा उद्देश होता, तर हनुमानास माझ्या शोभाकरितां पाठविलें तेव्हांच मला कां कळविलें

नाही! तेव्हांच जर मला तुमचा असा अभिप्राय समजला असता, तर मीं तत्क्षणींच माझे जीवित मोडिले अमत्ते. आणि तुम्हांलाही प्राणसंशयीं दारुण युद्धकर्म करण्याचें मुळींच कारण पडलें नमत्ते. तमेंच सुग्रीव, हनुमानप्रभृति तुमच्या वीरमंडळाम विनाकारण परिक्लेश सहन करावे लागले नमते. तुम्ही सर्व सामान्य स्त्रीजातीकडे दृष्टि देऊन सामान्य जनांप्रमाणें मला व्यर्थ दोष देतां. माझ्या पित्याचें कुल, माझे आचरण, भक्ति व शील ह्यांकडे मुळींच लक्ष्य दिलेंत नाही. विवाहसमयीं मला काय वचनें देऊन पाणीग्रहण केलेंत त्याचाही विचार तुमच्या मनांत कसा आला नाही! हेंच मला मोठें नवल वाटतें! ” सीता स्फुंदत लक्ष्मणास सांगूं लागली, “ भावोजी! तुम्ही कृपा करून मला चिंता तयार करून घ्याल, तर तुमचे मजवर अनंत उपकार होतील. आजपर्यंत मीं जें दुःख भोगिलें, त्याला अशा प्रसंगीं हेंच सर्वोत्तम दिव्य औषध आहे. मिथ्या लोकापवाददोषानें दोषी होऊन वांचावें, असें मला वाटत नाही. मी आतां अग्निप्रवेश करणार. ”

सीतेचें हृदयद्रावक व निग्रही दीन वचन ऐकून लक्ष्मण श्रीरामाकडे पाहूं लागला. त्याच्या नेत्रचेंष्टांवरून “ असेंच झालें पाहिजे ” असा श्रीरामाचाही अभिप्राय असें लक्ष्मणास वाटलें. तेव्हां लक्ष्मणानें चिंता सिद्ध केली. श्रीराम क्रोधाक्रांत दिसूं लागला. श्रीरामास प्रदक्षिणा व वंदन करून सीतेनें ब्राह्मण व देवतांसही प्रणाम करण्याकरितां हात जोडिले आणि झटलें, “ श्रीरामापासून माझे हृदय एक क्षणही दूर

गेले नमेद, तरच जगताच्या पापपुण्याचा माझी अग्नि-
नागयण माझे रक्षण करीत. श्रीराम मला दृष्ट व दोषी
समजत आहे; परंतु मी जर तशी नमेन, तर माझे केश
व वस्त्र ह्यांमही अग्नि स्पर्श न करे ! " असे भाषण
करित मीनेने चिदेस प्रदक्षिणा केली व निःशंकमताने
अग्निप्रवेश केला ! असे पहातांच सर्व लोक हाहाकार
करून लागले !!! श्रीरामही तो देखावा पाहून चिंता-
ग्रस्त आला. इतक्यांत ब्रह्मा, रुद्र व इंद्रप्रभृति देव
विमानांतून उगडून तेथे येऊन पोचले आणि मागे ला-
गले. " श्रीरामा, तू मीनेचा उपेक्षा कां करितोस ?
आणि आपल्या मत्तस्वरूपास कसा विमरतोस. ! "

ब्रह्मदेव असे मागित आहे तोच मूर्तिमंत अग्निना-
गयण नीतेला येऊन चिंतबोहर आला. मीनेच्या कं-
साच्या, वस्त्रांस हिवा पुण्यांमही अग्निस्पर्श आला नव्हता.
मीना श्रीरामाच्या स्मार्थीन करितांना अग्निदेवाने
मागितले " श्रीरामा ! वचन, मन, बुद्धि, किंवा दृष्टी-
नेही मीनेने व्यभिचार केला नाही. स्वऱ्या पानिव्रत्याचा
आश्रय घरून दिने रावणाम तूच्छ मानिले होतें.
मीना निष्पाप आहे. तू आनंदाने व स्वच्छ मनाने
हिचा स्वीकार कर. "

" रावणाच्या बरी मीना फार दिवस राहिली; एत-
दर्थ जन पवाद व मनापवाद दूर करण्याकरितां तिची
अशी शुद्धि करणें भाग होतें. हिचा शुद्धि केल्यावांचू-
न जर मी हिचा स्वीकार करितों, तर श्रीराम मूर्ख व
कामी आहे. असे कोणीही ह्मणता. माझी प्रीय मीना
व मी भिन्न नाही, हें कोणालाही समजतें. मीनेचे

संरक्षण तिच्या परम पातिव्रत्यानेच केले हें मलाही माहीत आहे. तिच्या मर्यादेचे उलंघन करण्याची रावणाची शक्ति नव्हती. " असें ह्मणून मोठ्या आनंदानें श्रीरामानें सीतेचा स्वीकार करितांच देवता, वानर व राक्षसही फारच प्रमत्तचित्त झाले. श्रीरामासही आनंद झाला. तेव्हां इंद्रानें त्यास मांगितलें " तूं रावणवध करून आह्मांस अत्यंत आभारी केलेंस एतदर्थ तुम्ही जी इच्छा असेल ती मांग. " " तुम्ही मला प्रमत्त झालां, यामुळे तुमची जर मजवर प्रीति असेल, तर माझ्या मैत्र्यांतील कित्येक वानर व अस्त्रे आपल्या स्त्रिपुत्रादिकांपासून दूर येऊन ह्या समरंगणांत गतप्राण झाली आहेत. तीं सर्व निर्घण व निर्व्यथ होऊन सर्जाव व्हावीत. कारण, त्यांनीं माझ्या-करितां मरणाचीही पर्वा बाळगिली नाही. मी त्यांच्या उपकारांतून कधीही मुक्त होणार नाही. आणि माझी दुसरी विनंति अशी आहे की, जेथें जेथें वानर राहताले तो प्रदेश फलपत्र-पुष्पमूल्यानें व निर्मल जलाशयांनं सदैव संपन्न असावा. इतकीच कृपा करा ह्मणजे झालें. "

ब्रह्मदेवांनं " तथास्तु " ह्मणतांच ओंपेंतून उठल्याप्रमाणें रणभूमीवर पडलेले वानर उभे राहिले. आणि श्रीरामास " आतां तूं अयोध्येस जा व मिहामना-धिष्ठित हो " अशी विनंति करून देवता स्वस्थानीं गेल्या.

वनवासाची मुदत संपूर्ण होत आल्यावर विभीषणानें एक दिवस राहण्याविषयी श्रीरामास फार आग्रह केला. परंतु, त्यानें तिकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. तो त्याच्या परम स्नेहाची, सहायतेची, परिश्रमाची व अनुपम श्रद्धा-

भक्तीची प्रशंसा करून मांगुं लागला " भगताम लव-
कर पहोवें अशी माझी इच्छा आहे. तो चित्रकूटपर्यंत
आला होता, आणि माझ्या पायांवर मस्तक ठेवून मी
वनवासाम ज उं नये अशी प्रार्थना करीत होता. परंतु,
मी निकडे लक्ष दिलें नाहीं. तसेंच कौमल्या, सुमि-
त्रा, कैकर्या, व गृहक आणि प्रजाजनही चित्रकूट-
पर्यंत आले हे ते. आणि तेही मला भगताप्रमाणेंच मांगत
होत. परंतु, परमप्राय व परमवैद्य पितृवचनाम मान दे-
ण्याकरितां मी त्यांचे मांगणें अमान्य केलें. आतां त्यांना
लवकर भेटवें अशी माझी उत्कंठा आहे. पुष्पक विमान
मन्वर आण. "

श्रीरामाच्या आज्ञेप्रमाणें विभीषणानें विमान
आणविलें. श्रीरामानें सर्व वानरांना वनरत्नांनीं मत्कार
केला, आणि सांगितलें " मीनर वीर हो, तुझी महान्
मित्रकार्ये केलें. आतां निकडे जावें अशी तुमची इच्छा
असेल निकडे चला. सुग्रीवा, तूं अन्नमभिरू, माझा हि-
तचिंतक आणि सत्यमित्र आहेस. तूंही आपलें कर्तव्य
योग्य रीतीनें केलेंस. आतां तूं किष्किंधेस जा. विभी-
षणा, तूं लेंकेंत सुखानें राज्य कर. आतां देवताही
तुजकडे वक्र दृष्टीनें पाहूं शकणार नाहींत. आणि मीही
पित्याच्या राजधानीत जाण्याची तुझां मवाची येथेंच
परवानगी येतो. "

तेव्हां सुग्रीव, विभीषण व इतर वानरांनीं " आ-
झीही तुमच्याचगेर येतो. आपण सिंहासनाधिष्ठित
मालां ह्मणजे कौमल्या मातेस प्रणाम करून येऊं "

अशी प्रार्थना केली. श्रीराम ह्मणाला " जशी तुमची

इच्छा. प्राणप्रीय मित्रांमह अयोध्येन जातांना मलाही फार आनंद होईल. चला सर्व विमानांत बसा. "

पुष्पक विमान आकाशांतून चाचोंडे तेव्हां सर्व भूभागाचा प्रेक्षणीय देखावा पाहून सर्वांम आनंदी-आनंद झाला. श्रीराम. सीतेस प्रमानें सांगूं लागला " विश्वकर्माणें रचलेली ही लंका नगरी त्रिकुटाच-लावर कशी शोभायमान होऊन राहिली आहे. पहा. येथे वानरांचे व राक्षसांचे गृह झाले. त्यापलीकडे रावणाचा अत्यमंस्कार झाला. कुंभकर्णजेस मी येथे मागितें. नीलांजने प्रहस्तास व हनुमानांनं भुज्राक्षस येथेंच गतप्राण केले. तें दूर स्थळ दिसतें तेथे लक्ष्मणांनं इंद्रजिताचा संहार केला. त्याच्या आर्लीकडेस त्रिशिरा, अतिकाय, देवांतक व नरांतक यांचा आं झाला. कुंभ-निकुंभ समोरच खाली सरण पावले. मी येथेंच मकराक्षस ठार केले. मंदोदरीप्रभृति रावणाच्या स्त्रिया येथेंच आकांत करीत होत्या. प्रीये. हा मनु पहा! येथे मी निर्विघ्नाप्रित्यर्थ शंकरागवना केली. सदाशिव प्रसन्न होऊन मोतिलिंग रूपानें येथेंच वास्तव्य करून राहिला. येथेंच विभीषण आत्मांम भेटला. ही पहा सुग्रीवाची किष्किंधा नगरी. " तेव्हां सीतेनं सांगितलें " सुग्रीव इत्यादि वानरांच्या स्त्रिया अयोध्येत येतील तर मला फार आनंद होईल. " श्रीरामानें विमान तेथे उतरलें. आणि सर्व वानरादिकांम सांगितलें. " तुम्ही आपापल्या स्त्रिया घेऊन मत्वर या "

आपापल्या पतीच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व वानरी, सीता, अयोध्याराम, राज्याभिषेक व राजपत्न्यांचा

ममुदाय वगैर पहाण्याच्या उत्कंठेने वस्त्राभूषणांनीं सजून तांगेमह मोठ्या थायाने विमानांत येऊन बसल्या. सीतेम पहातांच त्या आपसांत कुजवृत्तं लागल्या "सी-तेचें मुखकमळ पर्णचंद्रासारखें आहे, नत्र कमळाप्रमाणें दिमतात, मरगेवर हा मौंद्याची पतळी आहे, परंतु, तिला एक लहानसें शेंपट नमल्याकारणानें सर्व मौंद्ये व्यर्थ वाटतें. आणि तेंही स्वर्गच्या जगांत सर्व सुलक्षण-संपन्न तरी कोण आहे! अहो, हिच्या अंगावर आह्मां-सारखे केश नाहींत ! "

पुष्पक विमान चालू होतांच श्रीराम सीतेम जन्मदात्या भूदेवीचा किर्तीत व शोभिवंत भाग दाखवूं लागला. तोळगाथा " हा ऋष्यमूक पर्वत पाहिल्यामः येथेंच. सुर्याव आह्मांम भेटला आणि वालीचा वध करण्याची प्रतिज्ञाही मीं येथेंच केली. तुझ्या वियोगानें परमदुःखित होऊन ह्या पंपा मरगेवराच्या कांठीं मीं पुष्कळ विलाप व परिताप केला. येथेंच रावणानें जटायूम मारिलें. रावण तुला ज्या पर्णशाळेंतून घेऊन गेला, ती हीच पर्णशाळा. समोर दिमतो हाच महान् तपस्वी अर्चा-ऋषीचा आश्रम. येथेंच अर्चा व अनुमृग्या ह्यांनीं आमचा चांगला आदरमत्कार केला. हाच चित्रकूट पर्वत. आह्मांम येथेंच भरत भेटला. ही गृहकाची शृंग-वेर राजधानी. आणि ही आपली अयोध्या नगरी. परमप्रीय सीते, तूं पुष्कळ दिवसांनीं सुखरूप येथें आलीस; एतदर्थ श्रद्धाभक्तीनें स्वदेशजननीम प्रणाम कर. "

अयोध्या नगराजवळ येतांच, सुर्यावादि वानर व विभीषणादि राक्षस मोठ्या उत्सुकतेनें उभे राहून अ-

योध्येची शोभा अवलोकन करून लागले. ज्या दिवशी चौदा वर्षे पूर्ण झाली. त्या दिवशी श्रीरामाने विमान जमिनीवर उतरले आणि भरद्वाजऋषाच्या आश्रमी जाऊन प्रणामपूर्वक त्यांस विचारिले " मुनिवर्य ! इकडील सर्व क्षेमकुशल आहे काय ? भरत चांगल्या रीतीने प्रजापालन करतो ना ? भाइया तिन्ही माता कुशल आहेत ! "

तेव्हा भरद्वाजाने सांगितले " सर्व ठीक आहे. बा श्रीरामा, भरतही तुझ्यासारखाच वेष धारण करून तुझी मार्गप्रतिक्षा करित नंदिग्रामी राहिल्या आहे. तू सर्व मंडळीसह आजची रात्र येथेच रहा; आणि उद्याक अयोध्येत गमन कर. "

भरताच्या प्रतिज्ञेचे श्रीरामास स्मरण झाले. तेव्हा त्याने हनुमानास सांगितले " आहो! येथेच रहातो. तू राजसभेत जाऊन सर्वांचे क्षेमकुशल घेऊन ये. मार्गात माझा प्रिय मित्र गृहक भेटेल, त्यास माझ्या आगमनाचे वर्तमान सांग, तो तुला भरत कुठे राहतो ते सांगेल; आणि अयोध्येत जाण्याचा मार्गही दाखवील. भरतास मी, लक्ष्मण व सीता सुखरूप येत आहो. असे सांग. तू येतांना त्याची सर्व स्थिति सूक्ष्म रीतीने पाहून ये. भरत जरी सुपात्र आहे, तरी कैकयीच्या सहवासाने किंवा फार दिवस स्वातंत्र्यांत राहिल्यामुळे त्याला राज्य-सुखोपभोग भोगण्याची इच्छा असेल, तर मुखाने सर्व पृथ्वीचे राज्य करूंदे. आहो! कुठेही तपश्चर्या करून काळ घालवू. "

श्रीरामाच्या आज्ञेप्रमाणे हनुमान मनुष्यवेष

घरून अयोध्येकडे निवाला. तो प्रयागावरून श्रृंग-
बेरांत अला आणि गूढकाम भेटून सांगू लागला "तु-
म्हा मित्र श्रीगम, सीता व लक्ष्मणामह मुखरूप आहे.
उदर्यक तो इकडे येईल." गूढकानें हनुमानास
नंदीग्रामांत जाण्याचा मार्ग सांगितला; त्याप्रमाणें तो
तेथें येऊन पोहचला.

भरत श्रीगमाच्या वियोगामुळे फार कुश माला
होता. तो मृगतर्म धारण करून श्रीरामाच्या पादुकां-
नवळ बसवत होता. तो जयधारी, मनीनदेही, फळ मूळ
खाऊन रहात असे. त्याच्या अंगवर वल्कलें होती. तो
ब्रह्मचर्यानें रहात होता. तेथें बहुतेक मंत्रीमंडळ बसले
होते. सारांश, तो साक्षात् देहधारी धर्ममूर्तीप्रमाणें दिसत
असे. हनुमान त्याच्यापुढें हात जोडून उभा राहिला.
व झगला " ज्या श्रीरामाच्या वियोगामुळे आपण
इतका शोक करीत आहां, त्यानें आपल्यास क्षेमकुशल
विचारिणें आहे. श्रीगम, गवणादि दुष्ट निशाचरांस
मारून सीता, लक्ष्मण व इतर अनेक मैत्रिक योद्धे
व महान् बळवान् मित्रांमह इकडे येत आहे. "

श्रीरामाचें कुशळवृत्त व आगमनवार्ता ऐकतांच
भरताचा आनंद गगनांत मावेना! तो हनुमानास
झगला. " खरे खरच तूं देव आहेस. तूं आनंदाचें
बर्तमान सांगितलंस; एतदर्थ तुला शंभर गांव व एक
छश गाई बक्षीस देतां. "

भरतानें विचारल्याप्रमाणें हनुमानानें श्रीरामाची
इत्यंभूत हकिकत सांगितली. तेव्हां भरत, सत्रुघ्न वगैरे
श्रीरामास सामोरे जाण्याची सिद्धता करूं लागले.

श्रीरामागमनाचें वर्तमान जिकडे तिकडे फैलावले. लोकांनीं गुड्या, तोरणें, ध्वज व पताका वगैरेनीं नगर शृंगारिलें. राजमार्गावर मुंगवसडे घातले. मंगल वाद्यें वाजूं लागलीं. भरतानें श्रीरामाच्या पादुका मस्तकावर धारण करून त्यावर शुभ्र राजछत्र धरविलें; आणि तो पायांनींच श्रीरामाच्या दर्शनास निघाला. आनंदानें दाही दिशा भरल्या. श्रीराम विमानांतून उतरतांच भरतानें स्वागतपूर्वक अर्घ्यपाद्यपूजन केलें. आणि श्रीरामानें त्यास आळिगन दिलें. शत्रुघ्नानें श्रीराम, लक्ष्मण व सीता यांस वंदन केलें. श्रीराम, कौसल्या, सुमित्रा व कैकयी ह्यांच्या वंद्य चरणकमलीं लीन झाला. भरतानें श्रीरामाच्या पादुका त्यापुढें ठेवून सांगितलें. " मजकडे अनामत असलेले तुमचें राज्य तुम्ही सांभाळा. आज माझे जन्म व मनोरथ सफल झाले."

श्रीराम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न ह्यांचें बंधुप्रेम पाहून सुग्रीव व विभीषण स्वस्थिताचा अंतरंग विचार करूं लागले. श्रीरामानें भरताच्या अत्याग्रहाकरितां राज्यस्वीकार केला. त्यानें व भरत, शत्रुघ्न, लक्ष्मण ह्यांनीं आपल्या जटा उतरल्या. त्यांनीं मंगलस्नान केलें. दिव्य अलंकार धारण केले. आणि सुमंतानें आणलेल्या दिव्य रथांत बसून सर्व मंडळी अयोध्येत आली. भरत सारथ्य करीत होता. शत्रुघ्नानें श्रीरामावर विस्तीर्ण व शोभिवंत छत्र धरिलें. लक्ष्मण व विभीषण चामरें दाळूं लागले आणि मोठ्या थाटमाटानें व कडाक्यानें अत्यानंदीत झालेल्या सर्व नागरीक व सैनिक वीरांसह रावणप्रभृति अनेक दुष्टांचा संहार करणारा, साधु, संत

महंत महर्षींचें प्रतिपालन करणारा, पगळियांम
भगिनीप्रमाणें समजणाग, शरणागतांचें संरक्षण कर-
णारा, सुग्रीव व विभीषण यांम राज्य देणारा, स्वयं
संस्थापक, धीरोदार संपन्न, स्वदेशैकनिष्ठ, स्वतंत्रताप्रिय,
वीराग्रेसर, शांतदांत दयामागर, जाल्याभिमान्नी, धर्म-
प्रिय, सौंदर्याचा पुतळा जो श्रीराम, तो महान् समा-
रंभानें अयोध्येंत प्रवेश करिता जाला, तेव्हां हुंदुभी-
ध्वनीनें आकाश गजद्वजन गेलें, सर्व लोक परम श्रद्धा-
भक्तीनें सप्रेम व मुमनानें श्रीगमाचा जयजयकार
करूं लागले. श्रीरामाम अनेक आशीर्वादा देऊं ला-
गले. सुग्रीवाच्या स्वय्या भित्तेंची, हनुमानाच्या एक-
निष्ठ सेवकेंची, विभीषणाच्या महायत्नेची व वानर-
सेनेच्या प्रबळतर पराक्रमाची सर्व जन स्तुति करूं लागले.

भरतानें, सुग्रीवादिकांच्या स्थळाची सर्व व्यवस्था
उत्तम ठेविली. चतुःसमुद्र व पंच नदींचें पवित्रोदक
आणविलें. शत्रुघ्नानें इतर सर्व सामग्री सिद्ध केली.
आणि वसिष्ठ, वामदेव, जावाली व काश्यप इत्यादि
अनेक ऋषि-मुनि-ब्राह्मणांनीं श्रीगमाम सीतेमह मणि-
रत्नमय राज सिंहामनावर बसवून राज्याभिषेक केला.
तेव्हां शत्रुघ्न राजछत्र घेऊन उभा राहिला. सुग्रीव व
विभीषण ह्यांनीं चामरें धरिलीं. इंद्रादि अनेक देवांनीं
श्रीरामास दिव्याभरणें पाठविलीं. गंधर्व मंजुल आनंद
गीतें श्रद्धाभक्तीनें गाऊं लागले. अप्सरा मनोरम नाचूं
लागल्या. श्रीरामानें पुष्पक विमान कुबेराकडें पाठविलें.
ब्राह्मणांस लक्षावधि गाई, घोडे व अपार संपत्ति दान दिली,
मंत्रीजनांस अमोल्य वस्त्रभूषणें दिलीं. सुग्रीवास दिव्य

मणीमाला दिली. अंगडासही अनेक दिव्यालंकार दिले. पौर्णिमेच्या चंद्रामाग्या माल्यांचा पुष्पांमालाचा एक सुंदर हार श्रीगमाने कतेच्या कंठाने घालतात. या गितें. "प्रिये, ज्यावर तुझी प्रीति असेल, आणि ज्याने तुमकांना अश्रांत श्रम केले असतील, त्यास तें हा हार द्यावयास अमा माझा हेतु आहे. " प्रीत्यर्पणच्या आज्ञेप्रमाणे मीतें नें तो बहुमोल हार हनुमानाच्या कंठाने घालला. सर्वस श्रीरामाने अमोक्ष्य वस्त्राभरणं दिष्टी, आणि सर्वांचा फारच उत्तम मत्कार केला.

श्रीरामाचा राज्याभिषेकमहोत्सव अत्यंतदान व सन्मानाने पाहून सुग्रीवप्रभृति वानरगण किष्किंधम गेला. विभीषण बगैरे रक्षक लोकांस गेले. श्रीराम मिहामनायेष्ठित होताच त्याने भगतास युवराज्याभिषेक केला. श्रीराम यथान्याय प्रजापालनकरु लागला. श्रीरामाच्या नीतिनपन्न राज्यात रोगभय नव्हतें. अपराधाचें नांव ऐह्येयत नों. सर्वे जनार्ची स्वधर्मावर प्रीति असे. सर्व लोकांत स्वदेश भिमान मूर्तिमंत वास्तव्य करीत होता. श्रीरामाची सर्व प्रजा स्वतंत्रताप्रिय व राजनिष्ठ असे. पर्जन्यवृष्टि यथा काल होत असे. आर्य भूमाता धनवान्यमंपन्न होती. प्रत्येक माणव प्राण्यास स्वधर्माभिमान होता. श्रीरामाची सर्व प्रजा न्यायनीतीने वागे. श्रीरामाचे मंत्रीजन स्वकार्य दक्ष, प्रजाहितचितक व स्वामीसेवातत्पर असत. श्रीरामाच्या राज्यांतिल सर्व लोक सुखाने आनंदाने कालक्षेप करीत. मारांश, सकल सद्गुणसंपन्न श्रीरामास रखा राजा आजपर्यंत दुसरा कोणीच माला नाही; आणि ह्यापुढे होईल असेही दिसत नाही.

- ,, कमळाकर सखाराम, अंधेरी ? ,, कृष्णाजी बळवंत नेपाळ ?
 मे. काजी महमद हमन, ,, कृष्णाजी बळवंत चापोरा ?
 सावंतवाडी. १ ,, कृष्णाजी बहीगवा औंग ?
 रा. कांताप्रमाद प्रेमसन उमरा. १ ,, कृष्णाजी संगेश हल्याळ ?
 सौ. कावेरीबाई. तंजावर ... २ ,, कृष्णाजी रमाकांत गुरुगी ?
 रा. काशिनाथ गवव, कानिवा. २ ,, कृष्णाजी विठ्ठल वर्धा ?
 ,, काशिनाथ रामचंद्र. इंदूर ? ,, कृष्णाजी विठ्ठजी बालहे ?
 ,, काशिनाथ वामुदेव. मुंबई २ ,, कृष्णाजी विश्वनाथ केशोन. ?
 ,, काशिराम बाने. बिना १ ,, कृष्णाजी विश्राम मुंबई ?
 ,, केशव गणपत. नागपूर ? ,, कृष्णाजी शेपो बेतगरी ?
 ,, केशव गोविंद, मुंबई १ ,, कृष्णाजी संजीवी महु १
 ,, केशव नरहर, सेंद्री १ ,, कृष्णा विन ह्यातारवा जम. ?
 ,, केशव बळवंत, बडोदा १ ,, कोंडाजी दुलाजी कगाची २
 ,, केशव आपुजी, संगमनेर १ ,, कोंडाजी विठ्ठजी इंदुर ?
 ,, केशवराव गणपतराव, ,, कोंडो बालकृष्ण मांजगीवु. ?
 कोल्हापूर. १ ,, कोंडोराणोजी अहमदनगर ?
 ,, केशव लक्ष्मण, कांदळगांव १ ,, खंडेराव गणेश बेलापूर ३
 ,, केशव विठ्ठल, कवठे १ ,, गणपत अण्णापा शिरशी ?
 ,, केशव शामराव, इंदूर १ ,, गणपतराव आनंद साकंली १
 ,, केशव सदाशीव, मुंबई १ ,, गणपतराव चिंतामण इंदुर ?
 ,, कृ. ब. नाडगौडा, बेडग १ ,, गणपतरावजी राणेराव इग. १
 ,, कृष्णराव नारायण, हरदा १ ,, गणपतरावजी साहेब कोठा १
 ,, कृष्णराव हरी उंझा ? ,, गणपतराव लक्ष्मण मुंबई १
 ,, कृष्णाजी गोपाळ, कुरोली १ ,, गणपत विठ्ठ खर्डा १
 ,, कृष्णाजी तुकाराम, कारंजा १ ,, गणेश नागोराव तेलहारा १
 ,, कृष्णाजी बळवंत, पुळुग ? ,, गणेश नारायण खात १

„ गणेश बाबाजी आनेगांव	१	„ गोविंद नरसिंह धारवाड	१
„ गणेश बाबाजी औंध	१	„ गोविंद बापुजी कळस	१
„ गणेश रामचंद्र माळगाव	१	„ गोविंद जगन्नाथ सोलापूर	१
„ गणेश लक्ष्मण सादकबादी	१	„ गोविंद रामचंद्र बडोदा	१
„ गणेश विठ्ठल शेवगांव	१	„ गोविंद रामचंद्र म्हाल्हेर	२
„ गणेश विश्वनाथ मुंबई	१	„ गोविंद राम कृष्णाजी मंडा.	१
„ गणेश शेषाजी फोडा	१	„ गोविंद राम मारुतीराव लो.	१
„ ग्यानु महाजी अहमद	१	„ गोविंद व्यंकटेश धारवाड	,
„ गोपाळ कृष्णराव म्हाळपूर	१	„ गोविंद रामदेव पुणे	२
„ गोपाळ जनार्दन माळेगांव	१	„ गोविंद विठ्ठल मडकी	,
„ गोपाळ दत्तात्रय भांगरी	१	„ गोविंद विनायक यादगिरी	१
„ गोपाळ दामोदर म्हाळपूर	१	„ गोविंद विनाजी धामापूर	,
„ गोपाळदास गोविंदराव गां.	१	„ गोविंदधर्माभाट तंजावर	,
„ गोपाळ धोंडदेव शिरगांव	१	„ गंगाधर अनेन कारवार	,
„ गोपाळ नारायण बाळ	१	„ गंगाधर देशराव कारवार	,
„ गोपाळ नारायण बडसड	१	„ गंगाधर चित्ताजी मंगेशी	,
„ गोपाळ मोरेश्वर विना	१	„ वनदत्ताम बापुजी नांदगांव	,
„ गोपाळराव बिके बर्डी	१	„ वनदत्त राम शिवदीन अहमद.	२
„ गोपाळ रंगनाथ नाशिक	१	„ जनरसिंग मुशालसिंग वरगवे.	१
„ गोपाळ विठ्ठल डराण	२	„ चिदांबर शेषा कारवार	,
„ गोपाळसिंग अचलसिंग पं.	१	„ चिनामण मोरेश्वर नागपूर	,
„ गोविंद अमृत रामचंद्रगांव	१	„ चिन्नशस्त्राजी कल्याण मांडले	,
„ गोविंद अमृत बडोदा	१	„ चंदीप्रसाद दुर्गाप्रसाद परंडा	,
„ गोविंदबापा जांफळ	१	„ जगन्नाथ आत्माराम बीड	१
„ गोविंद कृष्ण मुंबातकी	१	„ जगन्नाथ गणेश रायपूर	,
„ गोविंद गणेश देवाम	१	„ जगन्नाथ पांडुरंग मुंबई	१

॥ जगन्नाथ रावजी शाळामास्तर ॥	॥ व्यंबकराव गणेश मोहोळ ॥
नाचणगांव १ ॥	॥ व्यंबक हरी बडोदा ॥
॥ जगन्नाथ वामुदेव मायावरम ॥	॥ तुकाराम आत्माराम आनंद ॥
॥ जगन्नाथ सखाराम विज्ञवाडा ॥	॥ तुकाराम गणेश हुशंगाबाद ॥
॥ जनार्दन अमृत टांवे ॥	॥ तुकाराम बगलाजी तळेगांव ॥
॥ जनार्दन गोपाळ निंबगांव १ ॥	॥ तोताराम व. गोविंद लोहारे १ ॥
॥ जनार्दन यसोबा हैदराबाद ॥	॥ दगडुखंडुजी सेकंटग्रेड मुंबई ॥
जयाबाई साळुबाई परमें.... ॥	॥ दत्ताजी बालकृष्ण ठाणे ॥
॥ जार्ज बुड्ल्यम एन्ड को. ॥	॥ दत्तात्रय नारायण वेळाळा ॥
कारवार १ ॥	॥ दत्तात्रय नारायण धारासीव ॥
॥ जिवाजी विनायक खानापूर ॥	॥ दत्तात्रय लक्ष्मण अहमदन. ३ ॥
॥ जी. आर. रंगुनकर नागपूर ॥	॥ दत्तात्रय लिंगो सावनूर १ ॥
॥ जे. मुनस्वामी हिंगाजिया १ ॥	॥ दत्तात्रय विठ्ठल जालना ॥
॥ जोगेश्वर पांडुरंग छिंदवाडा १ ॥	॥ दत्तात्रय विष्णु विशाखपट्ट. ॥
॥ जोगेश्वर मोतीराम बोरी १ ॥	॥ दत्तो विनायक नागपूर ॥
॥ जोगेश्वर विठ्ठल शंकरपूर १ ॥	॥ दयाबाई शेवडे खडकी ॥
॥ टी. डी. पटवर्धन, बुलडाणा १ ॥	॥ दाजी अनंत कासगांव ॥
॥ डी. नारायण क्यासलरॉक १ ॥	॥ दादाजी जिवन मुंबई ॥
॥ डोंगरसिंग बकत्यार भातो. १ ॥	॥ दामोदर दादाजी केळवे मा. ॥
॥ तखंडकर सेक्रेटरी नाशीक ॥	॥ दामोदर वामन बडोदे ॥
॥ तामजी बापया वीरगांव १ ॥	॥ दामोदर विठ्ठल पियाळी १ ॥
॥ व्यंबक तोताराम धामणगांव ॥	॥ दामोदर विनायक मुंबई १ ॥
॥ व्यंबक नागनाथ महेश्वर ॥	॥ दामोदर हरी मोहपाडा १ ॥
॥ व्यंबक परशराम कोल्हापूर ॥	॥ दासर भुमाजी मुंबई १ ॥
॥ व्यंबक भिकाजी नागडे ॥	॥ दासोपंत पाटील परसगड १ ॥
॥ व्यंबक भिकाजी नेर ॥	॥ दिवड्या कान पा. खांबाळे १ ॥

- „ देवेंद्र कल्लापा कालवाड १ „ नारायण जगन्नाथ मुंबई १
 „ धोंडु मायजी ओढांगीता १ „ नारायण जी. गोखले मुंबई २
 „ धोंडु वल्लद विठ्ठु रावढळ २ „ नारायण त्रिविक्रम नाशिक १
 „ धोंडो आत्माराम कडगांव १ „ नारायण धोंडीराम पैठण १
 „ नथमल दलीचंद अहमद. १ „ नारायण पांडुरंग उमरखेड १
 „ नथु भिकाजी सजामुटवली १ „ नारायण भवानी मुंबई १
 „ नथु लक्ष्मण भिलमा १ „ नारायण ग्युनाथ पांभ्रड १
 „ नरमनगौडा लिंगनगौ. होसू. १ „ नारायण ग्युनाथ जैनापूर १
 „ नरसिंगराव पांडुरंग सीवणी १ „ नारायण रामचंद्र इंदूर १
 „ नरसो रामचंद्र बागलकोट १ „ नारायणराव आनंदराव सुंडी १
 „ नरहर गणेश सालु १ श्री. नारायणराव जहागीरदार
 „ नरहर गंगाधर इंचलकरंजी १ हैद्राबाद १
 „ नरहर बाळाजी हरदा १ रा. नारायण लक्ष्मण हैदराबाद १
 „ नरहर मल्हार सीवणी १ „ नारायण बाबुदेव इंडी १
 „ नागेश विनायक बडोदा १ „ नारायण विष्णु अकलुज १
 „ नागोराव माम्तर नागपूर १ „ नारायण विष्णु कोल्हापूर १
 „ नागोराव मारुती सिरसगांव १ „ नारायण सत्ताराम मुंबई १
 „ नानाजी महिपतजी सातारा १ „ नारायण हरगोविंद दुमवी १
 „ नानाजी विठ्ठल यावल १ „ नारो कृष्ण वाई १
 „ नामदेव तुकाराम चितेगांव १ „ नारो हरी मुरुड १
 „ नारायण आबाजी मुंबई १ „ निळकंठ गणेश अंजनगांव १
 „ नारायण केशव बोसाळें १ „ निर्वतीदासबुवा पुजारी आ. १
 „ नारायण कृष्ण राणेवेन्नूर १ „ परलिंगपा वमापा हलगेरी १
 „ नारायण गणेश जमखंडी १ „ परशुराम गणेश कल्याण ,
 „ नारायण गणेश सुपा १ „ परशुराम गोविंद उंबरगांव ,
 „ नारायण गोपाळ नरसिंगपूर १ परशुराम हरी चिषलदे ,

„ पांडुरंग आत्माराम धुळे	१	„ बळवंत गोपाळ चिकोडी	,
„ पांडुरंग गोविंद विणगे	,	„ बळवंत गोपाळ चांदणी	,
„ पांडुरंग नारायण सातारा	,	„ बळवंत गंगाधर मुंबई	१
„ पांडुरंग मोरेश्वर मुंबई	,	„ बळवंत जगदीश भुसावळ	,
„ पांडुरंग मंगेश खानापूर	,	„ बळवंत रामचंद्र मिरज	२०
„ पांडुरंग रामचंद्र तारापूर	२	„ बळवंतराव आबा कोल्हापूर	१
„ पांडुरंग रावजी पुणे	,	„ बळवंतराव आबाजी बडोदे	,
„ पांडुरंग हरी भायंदर	,	„ बळवंतराव आर. कराची-	
„ पांडुरंग हरी मुळे सातारा	,	कर मुंबई	,
„ पानाचंद रामचंद्र सोलापूर	,	„ बळवंतराव गोविंद इंदूर	,
„ पी. टी. शिवराव मालेवेन्नूर	१	„ बळवंतरावजी करंदीकर पु.	,
„ पुंडलीक पांडुरंग असोळणे	,	„ बळवंतराव रामचंद्र बडोदा	,
„ पुरुषोत्तम एकनाथ मांटेजी	,	„ बळवंत विठ्ठल कोल्हापूर	,
„ पुरुषोत्तम माणळु किन्नर	१	„ बळवंत सावळाराम भंडारा	,
„ पुरुषोत्तम विनायक खांडवा	,	„ बापुजी गोविंद दिहीना	,
„ पृथ्वीगीर हरीगीर यवतमाळ	,	„ बापु देवीदास शेगांव	,
„ प्रल्हाद बळवंत धामणगांव	,	„ बापु पांडुरंग आकोटा	,
„ प्रल्हाद रावजी विजापूर	,	„ बापु रावजी मास्तर हरदा	,
„ प्रल्हाद सखाराम साजळपूर	,	„ बापु नदाशिव बऱ्हातपूर	,
„ पेस्तनजी रतनजी दापोली	,	„ बाबाजी अण्णाजी कापशी	,
„ पेस्तनजी हारमसजी शहादा	,	„ बाबाजी गणेश मुंबई	१
„ पंढरीनाथ विनायक नांदेड	,	„ बाबु नारायण बेळगांव	१
„ बकतावरसिंग राजारामसिंग	,	„ बाबुराव अनंत वर्धा	१
अहमदाबाद.	,	„ बाबुराव बळवंत कडी	१
„ बसंतराव किसनराव निभोर	१	„ बाबुराव भिकाजी अरनाळा	१
„ बळवंत काशिनाथ हरदा	,	„ बाळकृष्ण गोविंद तळेगांव	१

- „वाळकृष्ण कानोवासर्जेकोट १ „भगवानदास दिक्षीत
 „वाळकृष्ण नरहर अहमदन. १ जलालखेडा १
 „वाळकृष्ण बापु, मुंबई १ „भाऊ अनंत कळवण १
 „वाळकृष्ण महादेव निफाड १ „भाऊ गणेश अक्कलकोट १
 „वाळकृष्ण रामचंद्र राजर्षि. १ „भाऊ वरडे भंडारा १
 „वाळकृष्ण लक्ष्मण धारवाड १ „भास्कर सखाराम अमरावती १
 „वाळकृष्ण विनायक आळंद १ „भिकाजी लक्ष्मण पथरोट १
 „वाळकृष्ण हरसेट संगमेश्वर १ „भिकु अनंत असोळणे १
 „वाळजाय वसापा ब्रह्मवर्त ४ „भिमजी परशराम तोरगल १
 „वाळजी धोंडोवा कनीयम. १ „भिरा रामजी मुंबई १
 „वाळजी जानाभाई मुंबई १ „भुमया शिवया मुंबई १
 „वाळजीविन आवाजी जव. १ „भैरव बापु बनारस १
 „वाळजी येशवंत मुंबई १ „मनोहर विष्णु अमळनेर १
 „वाळजी शेपो मंगवुळी १ „मलकाजी रावजी गरग १
 „वाळजी श्रीनीवाच मनगो. १ „मलया व्यंकटेश नवसरी १
 „वाळजाई अनंदगव मुंबई १ „मल्हार गजानन अलीबाग १
 श्री. वाळजाहेवपंत और्व. १ „मल्हारराव माधव खाल्हेर १
 रा. श्री. पं. काकोड मंडाले १ „महादेव गोपाळ पन्हाळा १
 „वा. पं. मोदी नेमपनीपंत १ „महादेव रामचंद्र मुंबई १०
 „वा. पोतरवा डुअमरा. १ „महादेव विनायक नाशिक १
 „वा. श्री. देवपांड्ये मोत्यापूर १ „माहदेव मदाशीव शिमोगा २
 „गुडगाव किमनसाव नागपूर १ „मार्तंड गोपाळ सुरत १
 „वडो गुडगाव गुडम १ „मार्तंड पांडुरंग वडगांव १
 „भावंतराव अमृतराव वडोदें १ „मार्तंड लक्ष्मण आकोला १
 „भगवंत शिवराम मवार १ „माधव विष्णु वन्हाड १
 „भगवानदास फत्तेचंद न्हावरें १ „माधवराव गोविंद बिलासपूर १

१, माधवराव भास्कर मुंबई	१, रा.राणोजी मुनाजी कुठरें	१
१, मारुती कृष्ण मुर्तीजापूर	१, रामकृष्ण माणीकजी मुंबई	१
१, मारुती गुरसिद्ध विटें	१, रामकृष्ण लक्ष्मण खिरपुरी	१
१, मारुती नारायण पुणे	१, रामकृष्ण लक्ष्मण मुंबई	१
१, मुरारराव कृष्णाजी मुंबई	१, रामकृष्ण वामुदेव राजनांद.	१
मे. मुलु बुटलर एडन	१, रामकृष्णसिंग ठाकूर माल-	
रा.मेघाणा पापया अहमदनगर	गुजार मांडगांव	१
१, मेजर रामसिंगजी इंदूर	१, रामचंद्र कणीराम झरेगांव	१
१, यशवंत अनंत मुंबई	१, रामचंद्र कृष्ण कोल्हापूर	१
१, यशवंत गणेश पटण	१, रामचंद्र ममताबाई अ.न.	१
१, यशवंत गोविंद बाळापूर	१, रामचंद्र गोविंदराव कुलाबा	१
१, यशवंत रामचंद्र सागर	१, रामचंद्र चिंतामण कोल्हापूर	२
१, यशवंतराव रघुनाथ कसवण	१, रामचंद्र दामोधर केळवें मा.	१
१, यसबा पाटकोबा कळंब	१, रामचंद्र नारायण मुंबई	१
१, रघुनाथ आत्माराम टांक	१, रामचंद्र भगवंत चिकोडी	१
१, रघुनाथ बाळकृष्ण शिंदे	१, रामचंद्र भास्कर अंकलखोप	१
१, रघुनाथ भिमाजी इंदूर	१, रामचंद्र महादेव सोनगड	१
१, रघुनाथराव गोपाळ अत्री	१, रामचंद्र मोरेश्वर कणकवली	१
१, रतनचंद्र गंभीरमल पाचोरा	१, रामचंद्र मोरेश्वर छिंदवाडा	१
मे. राहिमान शमशोद्दीन रोण	१, रामचंद्र येशवंत वसई	१
रा.राघवेंद्र पुरुषोत्तम धारवाड	१, रामचंद्रराव सिंगलर आगर	१
१, राघवेंद्र शिंदो कितूर	१, रामचंद्र लक्ष्मण परतवाडा	१
१, राजीव पंपेश्वर गदगबेटगेरी	१, रामचंद्र विष्णु वरखेड	१
श्री. राजे काशीराव शंकरराव	१, रामचंद्र विष्णु कराची	१
मालेगांव	१, रामचंद्र शाबाजी बोवरवाडा	१
श्री. राणीसाहेब सावंतवाडी	१, रामचंद्र सदाशिव वेणेगांव	१

॥ रामचंद्र हरी बडोदा	१	॥ वासुदेव जनार्दन मिरज	१
॥ रामचंद्र हरी उमेळा	१	॥ वासुदेव नरहर यवतमाळ	१
॥ रामचंद्र हरी शिरोळ	१	॥ वासुदेव भगवंत मलकापूर	१
॥ रामजीपंत सालपेकर	१	॥ वासुदेवरावजी अण्णा पुणेकर	१
॥ रामभाऊ बाबाजी भिवडी	१	॥ वेळगांव	१
॥ रामय्या धर्माजी मुंबई	१	॥ वासुदेव लक्ष्मण मुंबई	१
॥ रामय्या बापु चिखली	१	॥ वासुदेव विनायक नागपूर	४
॥ रामराव दिवे धारवाड	१	॥ वासुदेव विश्वनाथ खानापूर	१
॥ रावजी आबाजी कटकोळ	१	॥ वासुदेव विष्णु बिना	१
॥ रावजी गणेश मुंबई	१	॥ वासुदेव विष्णु सातारा	१
॥ लक्ष्मण गणेश गदग	१	॥ विठ्ठल तात्या बाशी	१
॥ लक्ष्मण बळवंत गुंजी	१	॥ विठ्ठल तानाजी देवरूख	१
॥ लक्ष्मण महादेव वेळगांव	१	॥ विठ्ठल दयाराम धारवाड	१
॥ लक्ष्मण शिवराव टाकरखेड	१	॥ विठ्ठल मोरेश्वर इगतपुरी	१
॥ लक्ष्मण हरी इंदूर	१	॥ विठ्ठलराव वकील गुलबुर्गी	१
॥ लालशंकर उ. शंकर अ. बा	१	॥ विठ्ठल खंडुजी जांभुळ	१
॥ लिंगो प्रभाकर धारवाड	१	॥ विठ्ठलजी माधवराव मुंबई	१
॥ वामन केशव पळसखेड	१	॥ विद्याधर श्रीकृष्ण पंचमढी	१
॥ वामन कृष्ण सातारा	१	॥ विनायक अनंत बुलढाणे	१
॥ वामन त्रिंबक चित्तागांव	१	॥ विनायक गणेश इंदूर	१
॥ वामन नारायण सातारा	१	॥ विनायक गोविंद मुंबई	१
॥ वामन मार्तंड मानवड	१	॥ विनायक विश्वनाथ मुंबई	१
॥ वामन राजाराम चिंचवर	१	॥ विनायक विष्णु आटपाडी	१
॥ वामन शंकर मोरवी	१	॥ विनायक सखाराम वजी.	१
॥ वामन सिताराम अकोला	१	॥ विश्वनाथ मंजितराव लोणार	१
॥ वासुदेव आत्माराम मेहसाना	१	॥ विश्वनाथ रघुनाथ पिंपळगां.	१

- „विश्वनाथ विनायक जमाखि. ? „व्यंकाजी गणेश मुद्देनीहाळ ?
 „विष्णु काशीनाथ रत्नागिरी ? „शांताराम नारायण बमई ?
 „विष्णु कृष्ण अंकलेश्वर ? „शामराव खंडेराव बंभावा ?
 „विष्णु परशुराम नाजापूर ? „शामराव रामचंद्र गोहद ?
 „विष्णु बापु मुंबई २ „शिववक्त्र चतुर्भुज पुणे ?
 „विष्णु बाबाजी मालेगांव ? „शिवराय गंगाधर वाकळी ?
 „विष्णु भगवंत आंबळी ? „शिवशंकरदास नेहुरनार ?
 „विष्णु रमाकांत नगर ? „शेषमीर बाळगा धारवाड ?
 „विष्णु रामकृष्ण पैठण ? „शंकर केशव मयकाचूर ?
 „विष्णु रामचंद्र मुंबई ? „शंकर गोपाळ उरई ?
 „विष्णु लक्ष्मण सातारा ? „शंकर गोपाळ नारायण ?
 „विष्णु व्यंकाजी शहादे ? „शंकर गंगाधर वाकळी ?
 „विष्णु वामन रौपेठणी ? „शंकर जनादेन धामनी ?
 „विष्णु वामुदेव इंदूर ? „शंकर नारायण सांडवा ?
 „विष्णु विठ्ठल आजरे ? „शंकर भगवंत मंडेपूर ?
 „विष्णु श्रीनिवास अमरावती ? „शंकर महादेव काबरेवा ?
 „व्ही. बी. लंगाटे सांगोळा ? „शंकरराव गंगाधर बडोदा ?
 „व्ही. डी. दातार सोलापूर ? „शंकरराव नारायण कुम्वरी ?
 „व्ही. के. कर्क शांशी २ „शंकरराव नारायण हंडिना ?
 „व्ही. के. द्रवीड सातारा ? „शंकरराव रामजी सौंदनी ?
 „व्यंकट नरसा रायचूर ? „शंकर विठ्ठल वेळगांव ?
 „व्यंकटेश आपाजी गोकाक ? „शंकर विष्णु बडोदा ?
 „व्यंकटेश कोन्हेर सुळेभावी ? „शंकर श्रीकृष्ण धुळ्या ?
 „व्यंकटेश बचापा पौड ? „श्रीकुमार शंकर पातूर ?
 „व्यंकु बाळुजी मुंबई ? „श्रीधरगणेश मुखाड ?
 „व्यं. वा. जायदे हजारमाची ? „श्रीधर बी. ग्याल्हेर ?

॥ श्रीधर विष्णु नागपूर १	॥ रा. सितारामभट पुराणीक
॥ श्रीनिवास नारायण	काल्हापूर १
धारवाड ४	॥ मिताराम राजाराम संखेडा १
॥ श्रीनिवास रंगराव नळदुर्ग १	॥ मिताराम लक्ष्मण पुणे १
॥ श्रीनिवास व्यंकटेशमिरोची १	॥ मिताराम लक्ष्मण रायपूर २
॥ श्रीनिवास विनायक हेवळी १	॥ मिताराम विनायक मालवण १
॥ श्रीधर विष्णु हैदराबाद १	॥ सी. व्ही. वैद्य उज्जयनी १
॥ श्रीपाद नारायण जायगांव १	॥ सुवाजी सुवाचारी मंजगुणी १
श्रीमद्वेदेन्द्रतीर्थस्वामी का-	॥ सेक्रेटरी ऐक्यवर्धक समाज
शीमठ मंजेश्वर १	यवतमाळ १
॥ सखाराम तुकाराम धनोडी १	॥ सेक्रेटरी मुचवर्धक नागपूर १
॥ सखाराम महादेव वाई १	॥ सेक्रेटरी ने. लायबरी
॥ सखाराम मोरोवा पुणे १	कोल्हापूर १
॥ सखाराम राघोवा भंडारा १	॥ सेक्रेटरी लायबरी नांदेड १
॥ सखाराम रामचंद्रहिमतपूर १	॥ सेक्रेटरी हनुमंत लायबरी
॥ सखाराम लक्ष्मण नागोठणे १	अड्याळ १
॥ सदाशिव निळजी इगतपुरी १	॥ सोनु अपाजी इलीचपूर १
॥ सदाशिव आडकू नागपूर १	॥ संतु गणुजी कुलाबा १
॥ सदाशिव जनार्दन वऱ्हाड १	॥ संभाजीराव बावुराव ग्वालेर १
॥ सदाशिव निळकंठ बावडा १	॥ हणमंत कृष्ण बागलकोट १
॥ सदाशिव पंढरीनाथ मुंबई १	॥ हणमंत पुंडलीकभट अंको. १
॥ सदाशिव रामचंद्र हैदराबाद १	॥ हणमंतराव विजापूर १
॥ सदाशिव लक्ष्मण झांशी १	॥ हणमंत रेवापा उमरखेड १
॥ सदाशिव विश्राम मुंबई १	॥ हय्यतखान सुभेदार १
मे. सय्यद अमीर ओतर १	॥ हरी गणेश कुरुंदवाड १
मि. साम्युअल आयझाक ठाणे १	॥ हरी जोमा मुंबई १

॥ हरी दाजी मुंबई	१	॥ हरी विष्णु खानापूर
॥ हरी नारायण	१	॥ हिराचंद नंदराम.....
बागलकोट	१	बन्हाणपूर
॥ हरी भगवंत देवठाली		१	॥ हिरालाल नवलराम....
॥ हरी रावजी मुंबई		१	एरंडोल
॥ हरी विठोबा हरदा		१	॥ हिरु पेमाजी रिसबुड
